

Binnen bij Boeren

Wonen en werken in
historische boerderijen

M

Onder redactie van

Eloy Koldeweij Karin Gaillard Albert Reinstra

Wies van Leeuwen Piet van Cruyningen John van Zijlen

Binnen bij Boeren

**Wonen en werken in
historische boerderijen**

Stichting Manifestatie Historisch Interieur 2001 Amsterdam

Waanders Uitgevers Zwolle

Omslagillustraties

Gang van de Meeshoeve, Oud-Gastel

Schuur van Kloosterwijtwerd, Usquert

Inhoud

Woord vooraf 7

Ten geleide 9

Inleiding 11

Wonen 33

Werken 117

Beschrijvingen 175

Register 233

Fotoverantwoording 240

Wonen

Voorom, achterom 34

Mooie kamers 42

Keukens 54

Koken 62

Proviand 68

Slapen 74

Op de vloer, aan de wand 86

Licht, warmte, lucht 98

Water 106

Naar het 'huisje' 112

Werken

Stallen 118

Mest 134

Op de dorsvloer 140

Opslag van voer 144

Verlichting en ventilatie 156

Zuivel 160

Mechanisatie 168

Woord vooraf

2003 Jaar van de Boerderij vraagt vanuit verschillende invalshoeken aandacht voor de boerderij en het boerenbedrijf. In *Binnen bij Boeren. Wonen en werken in historische boerderijen* staat het boereninterieur centraal. Deze publicatie verschijnt op initiatief van de Stichting Manifestatie Historisch Interieur 2001, een samenwerkingsverband van het Instituut Collectie Nederland (ICN) en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ).

Deze stichting heeft in 2001 de succesvolle Manifestatie Historisch Interieur georganiseerd waarmee de kwetsbare positie van het Nederlandse historische interieur op landelijke schaal onder de aandacht is gebracht. Door middel van verschillende evenementen en publicaties, waaronder het boek *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld*, is gewezen op de relatief geringe kennis over en de waardering voor het Nederlandse interieur.

De nadruk in *Leven in toen* ligt op de binnenkant van het woonhuis, het interieur van andere gebouwtypen is bewust buiten beeld gelaten. Boerderijen, een zeer eigen categorie van het gebouwde erfgoed, zijn er bijvoorbeeld niet in opgenomen. Het argument hiervoor was dat de boerderij in 2003 ruimschoots in de belangstelling zou komen te staan. Deze verwachting is bewaarheid geworden. Bezoekers van de activiteiten, lezers van de nieuwsbrief en de website van het Jaar van de Boerderij worden uitgebreid geïnformeerd.

De publicatie *Binnen bij Boeren. Wonen en werken in historische boerderijen* is totstandgekomen door de inzet van het ICN en de RDMZ. Hierbij is ook de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek als partner betrokken.

Dit soort samenwerkingsprojecten van de verschillende cultuurdiensten is belangrijk. Zij onderstrepen zowel de goede onderlinge relaties als de gezamenlijke opgave om te waken over de instandhouding van de cultuurhistorische waarden, om deze te documenteren en voor een groter publiek toegankelijk te maken. *Binnen bij Boeren* hoopt daartoe bij te dragen.

Theo Baart heeft het merendeel van de in dit boek opgenomen boerderijen gefotografeerd. De vormgeving is verzorgd door Els Kerremans (Typography Interiority & Other Serious Matters) en de uitgave is gerealiseerd door Waanders Uitgevers te Zwolle. Een team van mensen heeft in verschillende samenstellingen de selectie van de boerderijen gemaakt, de tekstbijdragen geschreven, de redactie gevoerd en zo dit project mogelijk gemaakt: Navany Almazan, Eelke Boswijk, Piet van Cruyningen, Karin Gaillard, Wim Jacobs, Floortje Kok, Eloy Koldewij, Wies van Leeuwen, Albert Reinstra, Meindert Stokroos, Renate van de Weijer en John van Zuijlen. De inbreng van al deze personen en partijen heeft geresulteerd in *Binnen bij Boeren*. Wij zijn hun evenals de coöperatieve eigenaars en bewoners van de in dit boek opgenomen boerderijen veel dank verschuldigd.

Fons Asselbergs
Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Frans Grijzenhout
Instituut Collectie Nederland

Ten geleide

Binnen bij Boeren. Wonen en werken in historische boerderijen: duidelijker kan een boektitel nauwelijks zijn. De binnenkant van Nederlandse boerderijen is het thema van dit boek. Historische boerderijen die nog altijd in bedrijf zijn of – in een uitzonderingsgeval – recent zijn gestopt en bij wijze van spreken morgen weer in gebruik kunnen worden genomen. Het zijn stuk voor stuk boerderijen die hun oorspronkelijke karakter hebben behouden. Geen van de in dit boek getoonde voorbeelden is herbestemd tot woonboerderij of heeft een totaal andere bedrijfsfunctie gekregen. Een van de uitgangspunten van het boek is het vastleggen van de zo karakteristieke binnenzijden van deze gebouwen waar mens en dier onder één dak samenleven. Deze manier van leven en werken is immers bepalend voor de waarde van de historische boerderijinterieurs. De unieke en krachtige getuigenis van het verleden en het samenspel van kleur, vorm, geur en geluiden zijn echter in rap tempo aan het verdwijnen. Dit is vanuit het oogpunt van cultuurbehoud een probleem. Is dat alles wel te behouden?

De transformatie die herbestemde boerderijen ondergaan is groot, zeker aan de binnenzijde. Muren worden doorgebroken, stallen worden gedeeld, nieuwe vertrekken worden gecreëerd, houten wanden maken plaats voor stenen muren, vloeren worden van beton en schouwpartijen, voeder- en drinkbakken en andere voor het boerenbedrijf functionele onderdelen krijgen een louter decoratieve rol. Gelukkig is een herbestemming niet altijd even meedogenloos en worden oude indelingen en interieuronderdelen ook door nieuwe eigenaars gerespecteerd. Maar zelfs bij deze uitzonderingen verandert er nog altijd ongelofelijk veel: vertrekken en stallen krijgen een andere functie, de veestapel verdwijnt, de erfindeling verandert en evenals bij alle andere herbestemde boerderijen worden zij schoner dan dat zij ooit zijn geweest. Mest, modder, ongedierte en karakteristieke geuren van vee, voer en gewassen worden vanaf het moment van herbestemming van het erf verbannen.

Bij de selectie van de boerderijen voor dit boek hebben we een landelijke spreiding nagestreefd: elke provincie is met ten minste twee voorbeelden vertegenwoordigd. De provincies Noord-Brabant, Limburg en Noord-Holland zijn iets ruimer bedeed, terwijl Flevoland met één enkele boerderij present is. Door de geografische spreiding is een grote verscheidenheid van boerderijtypen opgenomen. Maar er zijn nog veel meer typen, subtypen en varianten. Volledigheid hierin is niet mogelijk. Overigens wordt de klassieke, zuiver typologische benadering in het huidige boerderijonderzoek in Nederland in toenemende mate losgelaten. Bij de selectie hebben we ook een zekere chronologische spreiding voor ogen gehad, waarbij we als eindgrens omstreeks 1950 hebben aangehouden.

Oorspronkelijkheid en continuïteit van gebruik en bewoning stonden bij de selectie voorop. Museaal ingerichte of gereconstrueerde boerderijen vielen daarmee af. Het gaat ons om gebouwen die een goed beeld geven van het boerenbedrijf en van de veranderingen die daarin hebben plaatsgevonden. De meeste van de gekozen boerderijen zijn in verschillende fasen tot stand gekomen en hebben diverse aanpassingen en verbouwingen ondergaan. Slechts enkele uitzonderingen tonen het oorspronkelijke ontwerp nog in vrijwel ongewijzigde staat. Hoewel het merendeel rijksmonument is, speelde een eventuele monumentenstatus bij de selectie geen rol. Ook het bedrijfsformaat was niet van invloed, zowel kleine als grote boerderijen zijn geselecteerd. Het is ons dus niet alleen te doen om de architectonische, bouwkundige, chronologische of typologische verscheidenheid. Zoals tijdens de inventarisatieronden is gebleken zou dit wellicht alleen mogelijk zijn door een beduidend langere en nog intensievere voorbereiding. En dan nog is het de vraag of we het hadden kunnen realiseren, immers hoe vaak hebben we niet gehoord: 'Jullie zijn te laat met dit boek. Boerderij x was juist wat jullie zochten, maar is sinds enkele jaren geleden niet meer in bedrijf.' Dit is een terechte opmerking. Er is nauwelijks een ander gebouwtype waarop de veranderingen en aanpassingen van de laatste jaren zó sterk hun stempel hebben gedrukt. De boerderijen zoals onze kleinkinderen die in de toekomst zullen zien, zouden volledig onherkenbaar zijn voor onze grootouders.

Deze ingrijpende gedaanteverandering is een van de belangrijkste beweegredenen geweest om dit boek te maken. Hiermee raken we direct de kern van 2003, Jaar van de Boerderij. Wij willen met dit boek een bijdrage leveren aan de door de organisatie geformuleerde doelstelling: 'het behoud van deze gebouwen en hun cultuurhistorische en landschappelijke waarden'. Het interieur speelt daarbij een essentiële rol. De interne structuur van de boerderij wordt immers grotendeels bepaald door het gebruik en tegelijkertijd is de indeling toonaangevend voor het exterieur. Dit geldt zowel voor het woon- als het werkgedeelte. Des te vreemder is het dat er over boerderijinterieurs zo weinig bekend is, zeker als we het vergelijken met de kennis over het exterieur en over de constructieve aspecten van de boerderij, zoals gebinten en kapconstructies. Aan deze onderwerpen, hoe interessant en belangrijk ze ook zijn, wordt in dit boek nagenoeg geen aandacht gegeven. Het gaat hier om het interieur, een tot nog toe verwaarloosd aspect in het onderzoek naar en de literatuur over boerderijen. Het exterieur is door iedere passant waar te nemen, maar in veel gevallen is deze buitenkant pas te begrijpen als er enige kennis is over de indeling en het gebruik van de binnenkant. Zo zijn de verschillende

soorten vensters en hun plaats in de gevel pas te verklaren wanneer we weten waar de opkamer, toilet of kelder zich bevinden en waar het bedrijfsgedeelte begint. Voor een compleet beeld en goed begrip is een plattegrond dan eigenlijk ook onmisbaar. Helaas bleek het om redenen van privacy niet mogelijk deze in dit boek op te nemen naast het overvloedige fotomateriaal. Dit gemis wordt deels goed gemaakt door de reeds bestaande literatuur over boerderijen waarin van alle verschillende typen herhaaldelijk plattegronden zijn afgebeeld. Om privacyredenen ontbreken in het nawerk ook enkele namen en adressen. Voorts moet hierbij worden opgemerkt dat van alle geselecteerde boerderijen er slechts twee op geregelde tijden voor het publiek zijn opengesteld (Lageweg 45 te Ouderkerk aan de IJssel en de Meeshoeve te Oud Gastel). De overige boerderijen kunnen niet worden bezocht.

De keuze van de boerderijen was lastiger dan we vooraf konden vermoeden: over de binnenzijde van boerderijen – ook van de zeer monumentale exemplaren – is maar weinig geschreven of gepubliceerd, en op een enkele uitzondering na is hierover alleen op lokaal of regionaal niveau enige kennis. Ongetwijfeld zal na het verschijnen van deze publicatie blijken dat we een of meer van de opgenomen boerderijen voor een ander bijzonder of zeldzaam voorbeeld hadden kunnen inwisselen. Dit is onvermijdelijk, zeker in dit Jaar van de Boerderij waarin verspreid over het gehele land zo veel boerderijen op verschillende manieren onder de aandacht worden gebracht.

Binnen bij Boeren is gemaakt om een breed publiek de ontwikkeling, rijkdom, diversiteit, culturele waarde en continuïteit van het Nederlandse historische boerderij-interieur te tonen. Daarmee is dit boek een vervolg op de in 2001 verschenen publicatie *Leven in Toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld*. Beide publicaties zijn een initiatief van de Stichting Manifestatie Historisch Interieur 2001. Ze zijn direct vergelijkbaar, maar door hun opzet hebben ze elk duidelijk een eigen gezicht. De zeventien hoofdthema's aan de hand waarvan het boerderij-interieur in dit boek wordt geschetst, hadden nog met enkele andere thema's uitgebreid kunnen worden als opkamers, kinderkamers, bergruimten voor gereedschappen, schuren en garages voor het machine- en wagenpark, knechtenkamers en personeelsverblijven. Ook hier was volledigheid niet het doel.

In zekere zin is deze publicatie een pluim op de hoed van de bewoners van de geselecteerde boerderijen. Boeren die hun bedrijf uitoefenen in monumentale boerderijen hebben het immers een slag moeilijker dan hun collega's in moderne gebouwen. Vaak worden zij immers gedwongen (o.a. door de milieuwetgeving) om hun oude bedrijf of delen daarvan door nieuwbouw te vervangen en het interieur grondig te wijzigen. Boerderijen blijken een gebruiksvoorwerp te zijn waarbij traditie botst met moderne bedrijfsvoering en wooncomfort. Monumentale boerderijen met waardevolle authentieke interieurs zijn dan ook op een of andere manier door het oog van de naald gekropen. Het is in al deze gevallen aan de eigenaars en bewoners te danken dat deze interieurs nog bestaan. Zij koesteren met veel aandacht en interesse hun familiebezit dat in de meeste gevallen al vele generaties in eigendom of gebruik is.

Met de publicatie van *Binnen bij Boeren* hopen we dat er meer aandacht en respect komt voor de buitengewoon kwetsbare binnenzijde van boerderijen. Niet alleen van boerderijen waar nog altijd wordt geboerd, maar ook van boerderijen die woonboerderijen zijn geworden. De interieurs van deze laatste hebben net zo goed een levenskans, ook in het bedrijfsgedeelte. Als de wil er is dan blijkt in deze zeer functionele gebouwen veel mogelijk te zijn.

Tot slot, het maken van een boek als dit is niet mogelijk geweest zonder de hulp van vele personen en collega's bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, het Instituut Collectie Nederland, de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, de provinciale boerderijstichtingen en alle personen en instellingen die ons informatie hebben verschaft. In het bijzonder willen wij bedanken H. Bos, N. Boschma, R. Crols, G. Flury, H. Geluk, A. Geurts, J. de Groot, J. de Haan, H. Hagens, W. Havik, M. Heslinga, E. Jans, M. Kok, L. de Laat, F. van Ooststroom, H. Schoon, A. Stokman, M. Timmerman en D. van Weezel Errens. En uiteraard is hier ook een dankwoord op zijn plaats voor de feitelijke hoofdrolspelers van dit boek, de eigenaars en bewoners van de talloze locaties die wij hebben bezocht en waaruit de hier gepresenteerde boerderijen zijn geselecteerd. Zonder hun bereidwillige medewerking en zorg zou dit boek nooit het daglicht hebben gezien.

De redactie

Inleiding

Interieur van een los hoes waar mens en dier in één ongedeelde ruimte samenleefden. De oogst ligt boven op de slietenzolder te drogen. Midden in deze multi-functionele ruimte werd het open vuur gestookt.

Twente, begin twintigste eeuw

De openstaande deur geeft toegang tot zowel de bedstee als de kelder. De ruimte ervoor dient als keuken en opbergplaats voor onder meer kleding en gereedschap. Op de voorgrond ligt een stapel turven.

Bellingwolde, gemeente Bellingwedde (Groningen), 1915

In de jaren vijftig van de twintigste eeuw verscheen *Veenman's Agrarische Winkler Prins*. In dit driedelige standaardwerk, dat – natuurlijk – in Wageningen werd uitgegeven, worden zelfs de meest eenvoudige zaken die op de landbouw betrekking hebben omstandig uitgelegd. Zo wordt de lezer duidelijk gemaakt dat een bles een witte strook op de voorzijde van de kop van een dier is en dat die strook zowel breed als smal kan zijn. Er is echter één woord waarvan de *Agrarische Winkler Prins* merkwaardig genoeg geen definitie geeft: boerderij. Weliswaar wordt een uitgebreid overzicht gegeven van alle boerderijtypen in Nederland en België, maar wat nu eigenlijk onder een boerderij moet worden verstaan, wordt niet omschreven. Kennelijk vonden zelfs de samenstellers van de *Agrarische Winkler Prins* dat te vanzelfsprekend om het uit te leggen.

Als we ons echter willen verdiepen in het interieur van historische boerderijen, dan is het toch wel zinvol om ons eerst voor de geest te halen wat een boerderij is. Opvallend is dat de term boerderij zowel voor het gehele boerenbedrijf als voor de gebouwen van dat bedrijf wordt gebruikt. Hier wordt natuurlijk uitgegaan van de boerderij als gebouw of gebouwencomplex, maar de andere betekenis van het woord geeft wel aan hoe nauw de relatie tussen bedrijf en gebouwen is. De boerderij is het hart van een landbouwbedrijf, waar vee wordt gehouden of gewassen worden geteeld, dan wel een combinatie van die twee wordt uitgeoefend. Dat laatste was in het verleden meestal het geval. Hieruit vloeit voort dat een boerderij een viertal functies kent: stalling voor het vee, opslagruimte voor oogst, voer en werktuigen, werkruimte voor het verwerken van producten en woonruimte voor de boer en zijn gezin.

De woonfunctie van de boerderij is hier niet voor niets als laatste genoemd. Een boerderij is in de eerste plaats een bedrijfsgebouw en ook de bewoners maken deel uit van dat bedrijf – de boer, de boerin, hun kinderen, inwonend personeel – omdat ze daar allemaal op werken. Een boerderij kan worden gezien als een systeem, gevormd door de vier functies die hier samenkomen. De bouwwijze en inrichting van de boerderij worden dan ook in de eerste plaats bepaald door de eisen van het bedrijf. Dat was in het verleden zo en is in wezen nog steeds het geval, hoewel er gedurende de laatste twee eeuwen wel steeds meer aandacht voor het wooncomfort van het boerengezin gekomen is.

Alle historische boerderij-interieurs kennen dezelfde vier onderdelen: woon-, stal-, opslag- en werkruimte. Het lijkt dan ook te verwachten dat de verschillen tussen boerderij-interieurs gering zullen zijn. Hooguit zal een veehouderij wat meer stallen en een akkerbouwbedrijf wat meer oogstopslagruimte hebben. In werkelijkheid blijkt in Nederland echter een verrassend grote verscheidenheid van historische boerderijtypen te bestaan. Voor dezelfde

opgaven werden in verschillende gebieden uiteenlopende oplossingen gekozen. Dat leidde ook tot een grote verscheidenheid van interieurs. Een akkerbouwboerderij in het Gelderse rivierengebied heeft daardoor een heel ander interieur dan de gebouwen van een vergelijkbaar bedrijf in bijvoorbeeld Groningen. De eisen van het bedrijf vormden dus wel het kader waarbinnen de boerderij zich ontwikkelde, maar andere factoren, zoals de beschikbaarheid van bouwmaterialen, relaties met de stad, rijkdom en status van de bewoners en culturele tradities, bewerkstelligden dat er sterk uiteenlopende regionale ontwikkelingen waren.

Aan deze verscheidenheid begon na de Tweede Wereldoorlog een eind te komen. De boerderijen die na de oorlog werden gebouwd, zagen er in steeds sterkere mate hetzelfde uit, ongeacht waar ze stonden of voor welk type boerenbedrijf ze bestemd waren. Die uniformering van de boerderijbouw hing samen met de revolutionaire veranderingen die het Nederlandse landbouwbedrijf na 1945 doormaakte. Hierdoor is de neiging ontstaan om uit te gaan van een tegenstelling tussen de moderne boerderij van nu en de 'traditionele' boerderij van een onbestemd 'vroeger'. Daar valt wel iets voor te zeggen; de verschillen in bijvoorbeeld constructie, indeling en materiaalgebruik zijn inderdaad groot. Minder aanvaardbaar zijn echter de aannames die hiermee vaak gepaard gaan. De moderne boerderij zou staan voor het dynamische, vooruitstrevende landbouwbedrijf van nu, de traditionele boerderij voor het statische, conservatieve bedrijf van 'vroeger', dat gebaseerd was op eeuwenoude onveranderlijke tradities.

Er zat echter wel degelijk dynamiek in het historische boerderij-interieur, zoals zal blijken in het overzicht van de ontwikkeling ervan dat hier zal worden geschetst. Deze dynamiek uitte zich vooral in verschuivingen van de grenzen tussen de vier functies van de boerderij. Die grenzen waren soms fluïde, soms scherp. Ze werden verplaatst of er werden nieuwe geschapen, ook binnen de afzonderlijke onderdelen, in het bijzonder in het woongedeelte. De ontwikkelingen daarin waren ongelijktijdig. Ze voltrokken zich in de diverse regio's in een uiteenlopend tempo en zelfs binnen een gebied waren er verschillen van boerderij tot boerderij. Er was een verwarrende rijkdom aan variatie, maar toch waren er grote lijnen te ontwaren. Die zullen we nu gaan volgen.

Het historische boerderij-interieur vanaf de zeventiende eeuw

Rond het begin van de zeventiende eeuw was de ontwikkeling voltooid waaruit de boerderijtypen zijn ontstaan die we nu in Nederland kennen. Dat is dan ook een goed tijdstip om te beginnen met het verhaal van het Nederlandse boereninterieur. Dit verhaal zal in twee delen

In dit los hoes met keitjesvloer wordt nog op een open vuur gekookt, hoewel er al een platte-buiskachel aanwezig is. De tafel rechts werd na gebruik ingeklapt en tegen de muur geplaatst.

Hengevelde, gemeente Hof van Twente (Overijssel), 1932

De zomerkeuken in de stalruimte werd vaak door middel van rietmatten van de eigenlijke stallen afgescheiden. De plaatsing van de stoelen, tonnen en kast in de drinkgoot geeft het tijdelijke van deze opstelling aan.

IJsselstein (Utrecht), 1930

worden verteld: het eerste deel handelt over het woongedeelte – vaak het voorhuis genoemd – het tweede deel over de diverse bedrijfsruimten die zich in het achterhuis bevonden. Doordat de grens daartussen echter vloeiend en soms zelfs geheel afwezig was, zal ook hier niet altijd een strikte scheiding tussen deze twee kunnen worden aangebracht.

Het woongedeelte

Vaak wordt gesteld dat voor de Nederlandse boerderij kenmerkend is dat woning en bedrijfs gedeelte zich onder één dak bevinden. Dat geldt echter niet voor het hele land; er zijn verschillende boerderijtypen waarbij de woning in een afzonderlijk gebouw is ondergebracht, al dan niet verbonden met het bedrijfs gedeelte. In feite is er sprake van een continuüm van het los hoes, waarin mens en dier zich in één grote ongedeelte ruimte bevinden, tot de Zeeuws-Vlaamse boerderij, met een geheel vrijstaand woonhuis. Het is verleidelijk om deze verschillen te zien als het resultaat van een lineair ontwikkelingsproces. Hierbij zou dan het in onze ogen primitieve los hoes de uitgangsvorm zijn en het moderne vrijstaande huis het eindpunt van de ontwikkeling. Zo was het echter niet; elk boerderijtype maakte zijn eigen ontwikkeling door. Zeeuws-Vlaanderen heeft nooit zoiets als een los hoes gekend, terwijl dat in delen van Oost-Nederland heeft standgehouden tot in de twintigste eeuw.

Wat alle boerenwoningen in Nederland in de zeventiende eeuw gemeenschappelijk hadden, was dat ze relatief klein waren en dat er nog nauwelijks een indeling in vertrekken bestond. In het los hoes van de Oost-Nederlandse zandgronden was er, zoals gezegd, zelfs geen afscheiding tussen woonruimte en stal. De overgang van bedrijfs gedeelte naar woongedeelte werd hier hooguit symbolisch gemarkeerd door fraai gedecoreerde sleutelstukken die de zolderbalken ondersteunen. De woonruimte was in feite niet meer dan het eerste travee van de boerderij. Het was een multifunctionele ruimte. Er werd gekookt op een open vuur, waarvan de rook door kieren en gaten in het dak een weg naar buiten moest zien te vinden, en er werd gegeten. De bewoners sliepen er in bedsteden die zich aan de zijkanten van de ruimte bevonden, en brachten er hun schaarse vrije tijd door.

De bakstenen woonhuizen van bijvoorbeeld de Zeeuwse boerderijen of de Friese kop-hals-rompboerderijen mogen er in onze ogen moderner uitzien, van binnen waren ze niet veel minder 'primitief' dan het los hoes. Er was wel een haard met rookvang, zodat de bewoners niet de hele dag met rode ogen rondliepen, maar verder werd ook hier geleefd in één ruimte. Er waren in dit type huizen meestal wel twee vertrekken, maar die werden niet tegelijkertijd bewoond; de ene kamer was in gebruik als zomer- en de andere als wintervertrek. Het wintervertrek had een stookplaats, het zomervertrek niet. Gewoonlijk was de zomerkamer een koelere ruimte dan de winterkamer. Aangezien meestal een van de twee vertrekken onderkelderd was, werd de opkamer boven de kelder vaak als woonruimte

voor in de zomer gebruikt. Soms woonde men 's zomers ook wel in de stal. De koeien waren dan in de wei, de stal werd schoongemaakt en netjes ingericht en de boerenfamilie trok er zelf in. In de Noord-Hollandse stolpen heeft dit zomerstal-wonen standgehouden tot in de twintigste eeuw.

In Zeeland hadden sommige boerenhuizen drie kamers naast elkaar. De middelste, waar zich de ingang bevond, diende als zomervertrek. Later zou deze opkamer als 'mooie kamer' worden ingericht, maar uit beschrijvingen van boerenboedels blijkt dat dit in de zeventiende eeuw nog niet gebeurde; er stond een vreemd allegaartje van spullen, inclusief landbouwwerktuigen. Ook in Friese kop-hals-rompboerderijen met drie woonvertrekken werd een daarvan vooral gebruikt om er werktuigen in op te slaan. De mooie kamer moet in de zeventiende eeuw dus nog zeldzaam zijn geweest.

Het leven in een zeventiende-eeuwse boerderij is in moderne ogen verre van aangenaam. De woonruimte was koud en tochtig. In de meeste boerderijen kwam de buitendeur rechtstreeks in het woonvertrek uit, waardoor 's winters veel kou naar binnen kwam. Het open vuur kon de ruimte nauwelijks verwarmen. Onderzoek heeft aangetoond dat de temperatuur in historische boerderijen met open vuur maar enkele graden hoger was dan de buitentemperatuur. Door de kleine ramen en het ontbreken van verlichtingsbronnen – kaarsen waren voor zeventiende-eeuwse boeren nagenoeg onbetaalbaar – heerste er voortdurend een schemerduister in de woning. In het los hoes stonk het altijd naar rook en drongen ook onprettige luchtjes uit de stal door. Van die luchtjes zullen de bewoners echter niet zo veel gemerkt hebben omdat ze door het ontbreken van sanitair zelf ook niet zo fris roken. Voorts stikte het in de boerderijen van ongedierte als ratten en muizen, die op de grote hoeveelheden opgeslagen voer afkwamen. Daarnaast werd het leven er bepaald door een totaal gebrek aan privacy. De boer, zijn gezin en de inwonende knechten en meiden leefden met zijn allen in een en dezelfde ruimte, er was geen mogelijkheid om zich ergens terug te trekken.

Een andere eigenschap van het zeventiende-eeuwse boerenhuis was het ontbreken van een duidelijke scheiding tussen wonen en werken. Zelfs daar waar het woongedeelte zich niet onder één dak met het achterhuis bevond, vonden allerlei werkzaamheden in de woning plaats. Zo diende de kelder in de eerste plaats voor de opslag en de verwerking van melk. Het karnen van de melk tot boter vond veelal in een van de woonvertrekken plaats en de zolder van de woning werd gebruikt voor de opslag van gedorst graan.

Vanaf de achttiende eeuw maakte het Nederlandse boereninterieur een ontwikkeling door die werd gekenmerkt door een toenemende afgrenzing van het bedrijfs gedeelte, het aanbrengen van nieuwe afscheidingen binnen het woongedeelte en een geleidelijke verbetering van het wooncomfort.

De geut of spoelkeuken tussen de stal en het woongedeelte was de meest logische plaats voor de pomp. Hier werden de potten, pannen, melkbussen en ander gereedschap schoongemaakt.

Haaren (Noord-Brabant), 1949

De bedstee in deze keuken wordt omringd door religieuze voorstellingen en heiligenbeelden. Aan de wand hangt ook een reguleur of paardjesklok, omstreeks 1920 populair bij Brabantse boeren.

Grazenseweg, Nieuw-Ginneken, gemeente Breda (Noord-Brabant), circa 1970

In Oost-Nederland werden vanaf de achttiende eeuw steeds meer boerderijen voorzien van een muur die voor- en achterhuis van elkaar scheidde. Zo verloor het los hoes langzaam maar zeker terrein. Aan het begin van de negentiende eeuw was het in de omstreken van Zutphen al vrijwel geheel verdwenen, alleen in het oosten van de Achterhoek en Twente zou het nog geruime tijd standhouden. Tegen de scheidingsmuur werd een haard met rookafvoer gesitueerd – deze muur wordt hierom ook wel brandmuur genoemd – waardoor het wooncomfort verbeterde. Bovendien konden luchtjes en ongedierte uit de stal minder gemakkelijk doordringen in de woonruimte.

Doordat een afscheiding tot zo'n duidelijke verbetering van de woonomstandigheden leidde, lijkt de veronderstelling gewettigd dat de rijkste boeren het eerst overgingen tot het laten aanbrengen van een brandmuur. Vreemd genoeg is uit onderzoek gebleken dat het los hoes juist het langst in gebruik bleef op welvarende boerderijen. Nu had het los hoes ook wel een voordeel: het op de zolder van het woongedeelte opgeslagen gedorst graan werd beter geconserveerd door de rook die vanaf het open vuur doordrong naar boven. Het is alleen onduidelijk waarom juist rijkere boeren daaraan meer waarde zouden hebben gehecht dan aan wooncomfort. Overigens hielden zeker niet alle rijke boeren uit de oostelijke grensstreken vast aan het los hoes. De zeer welgestelde scholteboeren uit Winterswijk bijvoorbeeld veranderden hun huizen vanaf de achttiende eeuw in comfortabele woningen. Deze scholten hadden echter veel contacten met de steden in het westen omdat ze handel dreven in graan en linnen. Mogelijk waren zij daardoor eerder geneigd vernieuwingen over te nemen. Hoe het ook zij, in de loop van de achttiende en negentiende eeuw brachten steeds meer boeren in Oost-Nederland een brandmuur aan tussen voor- en achterhuis. Een stap verder ging men in deze tijd in Zuidwest-Nederland. Hier verspreidde het vrijstaande woonhuis uit Zeeuws-Vlaanderen zich over de Zeeuwse eilanden en Noordwest-Brabant.

De boerenwoningen werden vanaf de achttiende eeuw steeds groter en gingen meer vertrekken tellen. Onderzoek in West-Zeeuws-Vlaanderen wees uit dat het gemiddelde aantal vertrekken in boerenhuizen daar steeg van drie aan het begin van de achttiende eeuw tot vijf omstreeks 1800. Ook in de Overbetuwe nam in de achttiende eeuw het aantal kamers toe; rond 1830 konden boerenhuizen daar wel acht of negen vertrekken hebben. Op de zandgronden ging de ontwikkeling langzamer. Zo had in het Gelderse Lichtenvoorde in 1812 65 procent van de huizen op het platteland – dat waren hier vrijwel allemaal boerderijen – hooguit twee vensters, wat duidt op een gering aantal vertrekken. Toch zou ook op het zand in de loop van de negentiende eeuw het aantal kamers groter worden.

De toename van het aantal vertrekken betekende dat de woonruimten in de boerderij minder multifunctioneel werden. De nieuw toegevoegde kamers kregen specifieke functies; ze dienden vooral als werkruimte – weefkamer, spoelkeuken, karnruimte – of als kamer voor inwonend

personeel. In de boerderijen waar het woonoppervlak werd vergroot door een deel van het achterhuis bij de woning te trekken, bevonden zulke kamers zich steevast in dat nieuwe, achterste gedeelte. Ook in huizen die op andere wijze waren vergroot, werden de werk- en bediendenvertrekken achterin gesitueerd. Er ontstond zo een nieuwe afgrenzing binnen het woonhuis, met voorin de mooie kamer en de woonkeuken waar het boerengezin woonde en sliep – want de kamers bleven wel in die zin multifunctioneel dat men er in bedsteden in bleef slapen – en achter de werkruimten en knechten- en meidenkamers.

De uitbreiding van het woongedeelte betekende dus ook dat de afstand tussen het boerengezin en het personeel toenam, niet alleen ruimtelijk maar ook sociaal. Over het algemeen bleven de gevolgen daarvan overigens beperkt; het personeel sliep dan wel in achterkamertjes, maar vrijwel overal bleven knechten en meiden tot in de twintigste eeuw de maaltijd samen met de boer en zijn gezin gebruiken. Alleen de 'dikke' Groninger boeren verbanden het personeel in de negentiende eeuw uit hun woning. Bij hun mocht dat 'ruwe volk' alleen nog in het voorhuis komen om er het vuile werk te doen.

Een andere belangrijke vernieuwing die in de achttiende eeuw haar intrede deed, was de gang. Bij steeds meer boerderijen kwam de voordeur niet langer uit in de woonkeuken, maar in een gang. Dat had als voordeel dat het in de woonkeuken aanzienlijk minder tochtig werd. Daarnaast was een gang natuurlijk noodzakelijk als verkeersruimte om het toegenomen aantal vertrekken bereikbaar te maken. De introductie van de gang in boerenhuizen is waarschijnlijk een gevolg van het navolgen van stedelijke voorbeelden, maar soms lijkt er ook sprake van een autonome ontwikkeling. Dat was het geval in Zeeland, waar 'de vloer', het middelste vertrek dat diende als zomer- en karnruimte, zich in de achttiende eeuw geleidelijk tot gang ontwikkelde. Omdat dit voormalige zomervertrek zo breed was, konden delen ervan ook voor andere doeleinden worden aangewend. Bij veel Zeeuwse boerderijen werd in een hoek naast de voordeur een vertrekje afgetimmerd door het plaatsen van twee houten wandjes. Dat was het kantoor, waar de boer aan een lessenaar zijn boekhouding deed en waar hij belangrijke papieren als pacht- en koopcontracten bewaarde. De oudste vermeldingen hiervan in Zeeland dateren uit het begin van de achttiende eeuw. Ook elders in Nederland bestonden wel kantoortjes op boerderijen. Of deze ook zo vroeg zijn ontstaan als in Zeeland, is voornamelijk onbekend.

De toenemende omvang van de boerenwoning en de steeds verder gedifferentieerde vertrekkenindeling waren het gevolg van een streven naar meer huiselijkheid. Dat betekende dat boerenfamilies meer waarde gingen hechten aan comfort, gezelligheid en een intiem gezinsleven. Daar het geen gezellig koffiedrinken is als in dezelfde ruimte iemand aan het karnen is waarbij massa's vliegen op de room afkomen, is het verstandig om voor dat soort werk een aparte ruimte te creëren. Ook het maken van

In de oude haard van deze keuken is een fornuis gezet. De kachel daarvoor is in het midden van de ruimte geplaatst om zo veel mogelijk profijt te hebben van de warmte. Bij de kachel staat een rekje met wasgoed te drogen.

Dwingeloo, gemeente Westerveld (Drenthe), 1953

Hoe belangrijk de klok voor platte-landers was toont dit armoedige interieur. Aan de met oude kranten behangen bedsteewand hangt een fraaie staartklok.

Onstwedde, gemeente Stadskanaal (Groningen), 1913

aparte knechten- en meidenkamers paste in het huiselijkheidsstreven. Het personeel maakte immers geen deel uit van het gezin en behoorde ook nog eens tot een 'mindere' stand.

Het huiselijkheidsideaal zette op het platteland echt door in de negentiende eeuw, maar aanzetten ertoe zijn al waarneembaar in de achttiende eeuw. Dat blijkt niet alleen uit het grotere aantal vertrekken, maar ook uit de aankleding daarvan. Al in de zeventiende eeuw begonnen Friese en Hollandse boeren nieuwe spullen voor hun woning te kopen, maar in de daaropvolgende eeuw nam dat grote vormen aan. In Holland, Zeeland, Friesland en het Gelderse rivierengebied schaften boerenfamilies spiegels, klokken, porselein, schilderijen, barometers, kabinetten en bureaus aan waarmee ze hun huizen opsmukten.

De onderzoeken naar de inrichting van boerenhuizen die tot nog toe zijn uitgevoerd, betreffen bijna allemaal de kustprovincies en het rivierengebied. Dat waren gebieden met een hoogontwikkelde, commerciële landbouw en diens gevolg ook een welvarende boerenstand die nauwe contacten onderhield met de steden. Het valt te verwachten dat de boereninterieurs op de zandgronden heel wat soberder waren. Recent onderzoek naar het Achterhoekse dorp Lichtenvoorde omstreeks 1800 bevestigt dat. De inrichting van de boerenhuizen was hier nog uiterst eenvoudig: een tafel, wat stoelen en wat beschadigd porselein op de schoorsteenmantel, veel meer was er niet. Na 1825 echter werden ook hier de woonvertrekken steeds vaker verfraaid met bijvoorbeeld een spiegel of enkele prenten. Met de toename van het bezit aan consumptiegoederen zal ook de mooie kamer zijn ontstaan, eerst in de kuststreken en het rivierengebied, vanaf de negentiende eeuw ook op de zandgronden.

In de negentiende eeuw kwam nog een belangrijke verbetering in de woonomstandigheden tot stand door de invoering van nieuwe verwarmings- en verlichtingsbronnen. In het Gelderse rivierengebied werden al in de achttiende eeuw de eerste kachels geïntroduceerd op boerderijen. Over het algemeen raakten kachels echter pas rond het midden van de negentiende eeuw in gebruik in boerenhuizen. Hiermee liepen boeren achter op de niet-agrarische bevolking. Een reden hiervoor kan zijn dat de boeren gebruik wilden blijven maken van het open vuur om in de schouw daarboven vlees te roken. Daarnaast werd in boerderijen op de zandgronden voer voor het vee gekookt in grote ketels, wat op een kachel niet mogelijk was. Toen de kachel echter eenmaal was ingevoerd, betekende dat een grote verbetering van het wooncomfort omdat de ruimte veel gelijkmatiger verwarmd kon worden dan met open vuur. Wel bleef het lange tijd gewoonte om de kachel 's zomers weg te halen en op zolder te zetten.

Licht kwam tot in de negentiende eeuw vooral van het haardvuur en van olielampjes. De introductie van petroleumlampen betekende in dit opzicht een belangrijke verbetering. Overigens werd de hoeveelheid licht in de woonvertrekken ook vergroot door grotere ramen aan

te brengen. Soms werden daarvoor de zijgevels van het woongedeelte iets naar binnen geplaatst. Daardoor werden de muren wat hoger en konden er ook hogere ramen worden ingezet.

Bij de uitbreiding en verbetering van de woning en de verrijking van het interieur liep de boerenbevolking vaak wat achter op de stad en volgde ze vaak ook stedelijke voorbeelden. Toch is het zeker niet zo dat de boeren slaafse navolgers waren. De ontwikkelingen op het platteland hadden hun eigen dynamiek. Klokken bijvoorbeeld werden eerder geïntroduceerd in boerenhuishoudens dan in de stad. Mogelijk kwam dat doordat boeren vaak op te grote afstand van de kerktoren in de dorpskern woonden en dus eerder behoefte hadden aan een eigen uurwerk. Ook bij de introductie van de kachel bleek dat boeren niet zomaar achterliepen op de stad, maar rationele redenen hadden om langer te aarzelen met het aanschaffen van zo'n nieuwe vinding.

De uitbreiding van de woning en de verhoging van het wooncomfort konden ook gevolgen hebben voor het exterieur van de boerderij. Soms werd eenvoudigweg een travee van het achterhuis aan het woongedeelte toegevoegd, maar vaker nog werd het woonhuis uitgebouwd. Dat gebeurde vooral op de welvarende boerderijen langs de kust en in het rivierengebied. Zo ontstonden in het rivierengebied de statige T-huis boerderijen met een dwars voorhuis. Ook in Groningen, Friesland en het zuidwesten werden forse woonhuizen gebouwd, die daar echter vaak wat minder opvallen doordat ze kleiner zijn dan de enorme schuren in deze gebieden. Bij de bouw van dit soort grote boerenhuizen vanaf de achttiende eeuw werd veel aandacht besteed aan de afwerking en in navolging van stedelijke voorbeelden gestreefd naar een symmetrische gevelindeling. Deze vaak imposante woonhuizen waren een middel waarmee een welvarende, zelfbewuste boerenstand zijn sociale status wilde accentueren.

Aan het eind van de negentiende eeuw woonden de rijke Groninger boeren – maar ook welgestelde boeren elders in den lande – in luxueus gemeubileerde woonhuizen. De rijkste boeren lieten in die tijd hun voorhuizen vervangen door burgerlijke villa's die van binnen noch van buiten meer aan boerenhuizen deden denken. Vooral de grote Groninger boeren, maar ook bijvoorbeeld sommige Winterswijkse scholten, bouwden in deze tijd rijk geornamenteerde villa's, waar vrouw en dochters zich in een verfijnde omgeving konden bezighouden met borduurwerkjes en pianospel. Dit soort villa's riep veel kritiek op. De rijksbouwmeester C.H. Peters (1847-1932) schreef in 1912 over de Groninger boerenvilla's dat ze meer getuigden 'van het bezit van den eigenaar, dan wel van diens eenvoud en goeden smaak'. Gezien het suikertaartachtige karakter van veel van deze villa's is zijn kritiek begrijpelijk. Onder architecten kwam begin twintigste eeuw zelfs een stroming op gang om het oude, eenvoudige boerenhuis in ere te herstellen. Veel succes hebben ze daarmee niet gehad. Vanuit hun goedbedoelende maar elitaire visie waren deze

Stal met rechts de karnruimte en links van de deur de pomp. Boven de koeienstal bevindt zich het knechtenkamertje dat via een ladder te bereiken is.

Eemnes (Utrecht)

Deze keuken van een 'moderne' boerderij uit het begin van de twintigste eeuw wordt verlicht door een ouderwetse petroleumlamp. De ringen die bij het fornuis hangen dienen om de kookgaten in het fornuis aan te passen aan verschillende formaten pannen.

Friesland, 1932

architecten niet in staat om zich te realiseren dat de bouw van villa's voor boeren niet meer was dan een logische stap in een al eeuwen durende ontwikkeling naar meer comfort, meer huiselijkheid en meer sociaal prestige.

Het bedrijfsgedeelte

In de zeventiende eeuw bevonden bij de meeste Nederlandse boerderijen voor- en achterhuis zich onder één dak, dan wel in twee gebouwen die aaneengebouwd waren, zoals bij de Friese kop-hals-rompboerderij. Dat zou in grote lijnen zo blijven tot in de twintigste eeuw. De uitzondering op deze regel waren Zeeuws-Vlaanderen, Noord-Beveland en Zuid-Limburg, waar de boerderijen bestonden uit vrijstaande gebouwen (de aaneengebouwde gesloten hoeven in Limburg zouden pas in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw ontstaan).

Het een- of tweeledige hoofdgebouw van de boerderij bevatte het woongedeelte, de werkruimten, tasruimte voor de oogst en de stallen voor het grootvee (runderen en paarden). Ook wagens en werktuigen als ploegen en eggen werden wel in het hoofdgebouw gestald, maar vaak was er daarvoor ook een afzonderlijke wagenschuur of karschop. Hoewel er soms varkenshokken in het achterhuis waren, werden varkens en ander kleinvee als kippen en schapen meestal ondergebracht in bijgebouwen. Deze indeling is gebaseerd op een bepaalde hiërarchie. Met het grootvee en de opbrengst van de oogst waren voor de boer grote financiële belangen gemoeid. De aanschaf van paarden en koeien vergde een forse investering en met de oogst-opbrengst moest het vee worden gevoerd (hooi) of deze moest worden verkocht om pacht, belasting en consumptiegoederen te kunnen betalen (graan). Dit bezit was voor de boer letterlijk van levensbelang, het voortbestaan van zijn bedrijf hing ervan af. Kleinvee daarentegen was niet zo duur en werktuigen waren eenvoudig van constructie en vrij gemakkelijk te vervangen. Die hoefde je dus niet zo dichtbij te houden.

Het is opvallend dat de gebieden waar het woonhuis geheel vrijstond van de stal, met name delen van Zeeland, uitgesproken akkerbouwgebieden waren. Dat zou kunnen duiden op een andere houding van de boer tegenover zijn vee. De Zeeuws-Vlaamse boeren bijvoorbeeld stonden bekend als akkerbouwers pur sang die hun koeien als een noodzakelijk kwaad zagen en ze slecht verzorgden. Voor de arme boeren op de zandgronden daarentegen waren hun weinige koeien zo kostbaar – met name vanwege de mestvoorziening – dat hun verzorging de hoogste prioriteit had. Zelfs als er hier een brandmuur was tussen voor- en achterhuis, bevond zich daarin vaak een raampje waardoor de boer de stal in de gaten kon houden. Aan de andere kant kan ook een verschil in welstand hierbij een rol hebben gespeeld. De grote Zeeuwse akkerbouwers konden het zich veroorloven om een knecht in de stal toezicht te laten houden op de paarden, waarvoor zij wél een grote waardering koesterden. Soms was er zelfs een kamertje – de kluis of het convent geheten – in de schuur afgetimmerd, waar deze knecht kon slapen.

Terwijl het interieur van het woongedeelte vanaf de zeventiende eeuw een sterke ontwikkeling doormaakte, veranderde er aan het bedrijfsgedeelte in die tijd niet veel. Deels kwam dat doordat het achterhuis al in een eerdere periode belangrijke veranderingen had ondergaan. Toen in de zestiende eeuw in de kuststreken relatief grote, commerciële veehouderij- en akkerbouwbedrijven opkwamen, ontstonden daar ook nieuwe bedrijfsgebouwen. Er werden grote, hoge schuren gebouwd die enorme hoeveelheden graan en hooi konden bergen en waarin grote aantallen koeien en paarden konden worden gestald. Op de zandgronden, waar de landbouw zich in de zestiende eeuw niet zo sterk ontwikkelde, bleven de in de late Middeleeuwen ontstane hallenhuizen voldoen aan de eisen van het boerenbedrijf.

De belangrijkste reden waarom het bedrijfsgedeelte slechts weinig evolueerde, was dat er niet veel veranderde in de manier van werken. Begin zeventiende eeuw bestonden er in de weidegebieden van Holland, Friesland en westelijk Utrecht gespecialiseerde rundveehouderijen. In de rest van het land was het boerenbedrijf op de een of andere manier gemengd; akkerbouw en veehouderij werden daar gecombineerd. Al die bedrijven bleven tot het begin van de twintigste eeuw in grote lijnen op dezelfde manier functioneren.

Het bedrijfsgedeelte van de boerderij was steeds samengesteld uit drie belangrijke elementen: tasruimte, stallen en een werkruimte, de deel. Het relatieve belang van elk van deze drie varieerde naar gelang de aard van het agrarische bedrijfstype. Op de veehouderijen in Holland, Utrecht en Friesland vormden de rundveestallen en de tasruimte de belangrijkste onderdelen. Langs de lange gevels van het achterhuis waren de stallen gesitueerd. Het hoge middengedeelte van de Friese boerderijen en de Noord-Hollandse stolp werd gebruikt om er van de grond tot de nok het hooi in op te tassen waar de koeien mee werden gevoerd. Ten zuiden van het IJ werd het hooi opgeslagen op de zolder boven het bedrijfsgedeelte; aangezien daar niet zo veel ruimte was, moest een deel ervan in hooibergen worden bewaard. De deel was op deze veehouderijbedrijven minder van belang en was dan ook niet groot. In het zuiden van Holland was de deel meestal versmald tot een voergang, vanwaar af de koeien werden gevoerd.

De verwerking van producten, hier de bereiding van kaas en/of boter uit koeienmelk, vond voor een groot deel plaats in het woongedeelte. Daar bevond zich de kelder waar de melk koel bewaard kon worden en vaak werd daar ook gekarnd. In de zeventiende eeuw echter begonnen melkveebedrijven in Friesland en later ook elders te karnen met behulp van een karnmolen. Zo'n karnmolen bestond uit een tredmolen waarin een hond moest lopen; deze dreef een as aan waarmee de karn in beweging werd gebracht. Er waren ook karnmolens die door een paard werden aangedreven. Deze karnmolens waren te groot om in de woning te plaatsen en daarom stonden ze in het bedrijfsgedeelte, vaak op de deel dicht bij het voorhuis.

Hoe intiem het contact tussen mens en dier op de boerderij kon zijn, blijkt uit deze keuken die in een gedeelte van de stal is ingericht. De familie drinkt koffie en bewondert de jongste telg, terwijl aan de andere kant van het houten schot het jongvee ligt te slapen.

Bierdijk, Wieringen (Noord-Holland), 1949

In de meeste boerderijen is de keuken het belangrijkste vertrek. Hier wordt gegeten, koffie gedronken en de avond doorgebracht. Aan de inrichting en aankleding van de ruimte is daarom veel aandacht besteed.

Putten (Gelderland), 1952

Aan de ijzeren ramen en de aangepaste oude pomp is te zien dat deze keuken met granito aanrechtblok zich in de voormalige spoelkeuken bevindt, een gedeelte van de stal. Aan de zolderbalk hangen stukken ham en spek, waarschijnlijk afkomstig van een van de eigen beesten.

Ysselsteyn, gemeente Venray (Limburg),
1951

Zicht op de brede middendeel van een hallenhuysboerderij waar het graan werd gedorst. Aan de zijkant bevinden zich stallen, herkenbaar aan de voerbakken en -luiken. Boven de stallen kon hooi of stro worden opgeslagen.

Winterswijk (Gelderland), 1937

Kenmerkend voor paardenstallen is de ruif, het schuin geplaatste traliewerk waarin het hooi voor de paarden werd gelegd. De natuurstenen krib daaronder kon dienen als drinkbak, maar is ook wel voor ander voer gebruikt zoals haver en kaf.

Maastricht (Limburg), 1941

Veel belangrijker was de deel in de boerderijen langs de Waddenkust, in het zuidwesten beneden de Nieuwe Maas, het rivierengebied en Zuid-Limburg. Hier kwamen boerderijen voor die weliswaar gemengd waren, maar waar het accent op de akkerbouw lag. De deel diende in deze boerderijen in de eerste plaats als dorsvloer. In Zeeland bevond de dorsvloer zich gewoonlijk dwars in het gebouw – vaak waren hier meerdere dorsvloeren – elders lag hij in de lengterichting. Op de dorsvloeren, met een houten of lemen vloer, werd bijna het hele jaar door gedorst. Kort na de oogst werd ermee begonnen en het duurde tot diep in het voorjaar; eigenlijk werd er alleen in de zomer niet gewerkt. De schuren bestonden verder vooral uit een grote tasruimte, waarin het ongedorste graan tot de nok werd opgetast. Alleen bij de akkerbouwboerderijen in het rivierengebied bevond de tasruimte zich op de zolder boven de brede deel in het midden van het gebouw.

Ook op de boerderijen in de akkerbouwgebieden werd vee gehouden. Omdat de stalmest nagenoeg de enig beschikbare meststof was, moesten ook deze boeren wel koeien houden. Ze hadden die dus meer voor de mest dan voor de melk en het vlees, hoewel ook dat welkom was voor het eigen huishouden en eventueel voor de verkoop. Minstens even belangrijk voor de akkerbouwbedrijven waren de paarden die de benodigde trekkracht leverden voor het ploegen, het eggen en het vervoer van het geoogste graan naar de schuur. Zodoende waren er op de akkerbouwboerderijen dus toch heel wat dieren, die ook hier gehuisvest werden in stallen langs de lange gevel van het achterhuis. Alleen stonden hier in de stallen vaak bijna evenveel paarden als koeien. Toch kon er zeker op de grotere akkerbouwboerderijen nog een behoorlijk aantal koeien zijn. Soms waren dat er zelfs zoveel dat het gerechtvaardigd was om te investeren in een karnmolen, die dan vaak op de deel, maar ook wel in een afzonderlijk karnhuis werd geplaatst.

Het boerenbedrijf op de zandgronden had een kleinschaliger en minder commercieel karakter dan dat aan de kust en in de rivierengebieden. De productie van graan was hier het hoofddoel van de boeren. Het graan was bestemd voor consumptie in het eigen huishouden, de pacht werd ermee betaald en als er een overschot was, werd dat op de markt verkocht. De boerderijen waren hier van het hallenhuistype, met een breed middendeel in de lengterichting van het gebouw. De deel was vaak zo ruim dat er niet alleen op kon worden gedorst, maar men er ook wagens kon stallen. Boven de deel bevond zich een zolder van slieten (rondhouten), waarop de oogst werd opgeslagen.

De boeren op het zand hadden grote problemen met het op peil houden van de bodemvruchtbaarheid. De zandgrond was arm aan voedingsstoffen en er was weinig goed weiland, waardoor het moeilijk was om een flink aantal koeien te houden. Deze waren hier nodig als mestproducenten, de melk was eigenlijk bijzaak. Mest was voor de zandboeren 'een tweede God'. Om van hun geringe veestapel toch een aardige hoeveelheid mest te verkrijgen, werden de koeien gehuisvest in potstallen. Dat waren ruim

een meter onder het maaiveld uitgegraven stallen, waarin de beesten op hun eigen uitwerpselen stonden. Die werden vermengd met stro, heideplanten, bladeren en vooral ook plaggen die op de hei werden gestoken. Deze plaggen bevatten humus die via de mest werd overgebracht naar het bouwland, waardoor de vruchtbaarheid van de akkers werd verbeterd. De potstal werd maar een of hoogstens twee keer per jaar leeg gehaald, zodat de koeien maandenlang met hun poten in de blubber stonden.

Meestal bevonden de potstallen zich langs de zijgevels van het achterhuis aan weerszijden van de deel. In sommige gebieden echter werd het maken van plaggenmest zo belangrijk gevonden dat de hele middenbeuk ervoor werd gereserveerd. Op de Brabantse zandgronden ontstond daardoor de langgevelboerderij. Tussen het woongedeelte en de potstal bevond zich een dwars gelegen werkvloer, de voorstal, vanwaar de koeien werden gevoerd. Achter de stal lag de dorsvloer met daar weer achter een tasruimte voor de oogst. Zo lagen woning, voorstal, stal, deel en tasruimte naast elkaar langs de lange gevel, waarin zich ook de ingangen tot die ruimten bevonden.

In de kustprovincies en op de rivierklei veranderde er tot in de twintigste eeuw niet veel in de aard van het boerenbedrijf. De productiviteit van de grond nam wat toe, sommige werkzaamheden, zoals zaaien, maaien en dorsen, werden voor een deel overgenomen door machines, maar aan de basisfuncties van het bedrijfsgedeelte – werkruimte, opslag en stalling – werden geen nieuwe eisen gesteld. Aan de opzet daarvan veranderde in grote lijnen dan ook niets.

Anders was het gesteld met de boerderijen op de zandgronden. Hier voltrok zich in de tweede helft van de negentiende eeuw een grote verandering in het landbouwsysteem. Omdat de graanprijzen daalden en die van zuivel en vlees stegen als gevolg van een grotere vraag, gingen de boeren zich hier concentreren op de veehouderij en in het bijzonder op de melkproductie. Het bedrijf bleef gemengd, de rogge werd echter niet langer verkocht maar aan de koeien gevoerd. Stonden hier eerst de koeien ten dienste van de akkerbouw, vanaf het eind van de negentiende eeuw waren de verhoudingen omgekeerd. Dit type landbouwbedrijf wordt het etagebedrijf genoemd omdat de productie er als het ware op twee etages plaatsvindt: eerst akkerbouw en dan melkveehouderij waarmee het inkomen wordt verkregen. De veestapel kon hier flink worden uitgebreid door het voeren van graan en krachtvoer en doordat het grasland meer opbracht door de toepassing van kunstmest.

Door deze verandering in het bedrijf werden ook andere eisen aan schuren en stallen gesteld. Potstallen waren smerig en eigenlijk niet geschikt voor de productie van boter of melk die aan de fabriek werd verkocht. Bovendien was er geen behoefte meer aan plaggenmest omdat die kon worden vervangen door kunstmest. In de tweede helft van de negentiende eeuw begonnen landbouwkundigen en landbouworganisaties dan ook de grupstal te propageren

Grote graanschuur met drie kap-
pen. Tot na de Tweede Wereld-
oorlog werden zulke 'kathedralen'
van de grond af geheel volgestast
met graan. Toen dit overbodig werd
dienden de schuren vooral voor de
opslag van stro en als stalling van
landbouwmachines en werktuigen.

Groningen, circa 1960

Hygiënisch melken in een potstal
was lastig. De koeien waren vies
omdat ze in hun eigen mest
stonden of lagen en zo konden
er gemakkelijk verontreinigingen
in de melk komen.

Oostelbeers, gemeente Oirschot
(Noord-Brabant), circa 1930

op de zandgronden. In het westen en noorden van het land was dit type stal al in gebruik. Hierin bevond zich achter de koeien een diepe goot – de grup – waarin de mest werd opgevangen. Vanuit de goot werd de mest dagelijks naar buiten gewerkt, zodat de stal schoon bleef. Om de boeren zo ver te krijgen dat ze zulke stallen lieten bouwen, werden zelfs stalverbeteringswedstrijden georganiseerd, waarbij prijzen werden uitgelooft voor de best geoutilleerde en meest hygiënische grupstallen.

Ondanks alle propaganda en de goede bedrijfs-technische redenen om over te schakelen op grupstallen, bleef de potstal toch nog geruime tijd in gebruik. In 1900 had 73 procent van de boerderijen op de zandgronden nog een potstal. Er waren echter grote regionale verschillen. In de Friese Wouden en het Utrechtse zandgebied had nog maar een minderheid van de boerderijen een potstal (respectievelijk 18 en 30 procent). Invloed van de aangrenzende gebieden in het westen zal hier de oorzaak geweest zijn van het snelle verdwijnen van dit type stal. In Noord-Brabant daarentegen had toen nog 97 procent van de boerderijen een potstal. In deze provincie hield de potstal het langst stand, zelfs rond 1950 waren er daar nog zulke stallen.

De grotere aantallen vee die werden gehouden en de toegenomen hoeveelheid voer die daarvoor nodig was, leidden tot een groeiende behoefte aan stallen en opslagruimte. Dat kon worden bereikt door het uitbreiden van het hoofdgebouw, maar op de zandgrond in Oost-Nederland werden ook vaak bijschuren gebouwd. In deze bijschuren, die dezelfde opzet hadden als de boerderij zelf, bevonden zich jongveestallen en varkenshokken en kon graan of hooi worden opgeslagen. Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw werden grote aantallen van dergelijke bijschuren gebouwd; alleen al op het landgoed Ruurlo in de Achterhoek verrees er tussen 1880 en 1890 niet minder dan 22. Hiermee waren de zandgronden, die eeuwenlang waren ‘achtergebleven’ ten opzichte van de kustgebieden, in deze periode de meest dynamische regio.

Historische boerderij-interieurs na de Tweede Wereldoorlog

Eeuwenlang waren de historische boerderijtypen in Nederland rationele bedrijfsgebouwen, die soepel en zonder hele grote veranderingen konden worden aangepast aan de veranderende eisen van de bewoners en van het boerenbedrijf. Na de Tweede Wereldoorlog raakte de altijd al aanwezige dynamiek op het platteland echter in een stroomversnelling die de historische boerderij tot een anachronisme zou maken. Zowel aan het woon- als aan het bedrijfs gedeelte werden eisen gesteld waaraan historische boerderijen nauwelijks op een verantwoorde manier konden worden aangepast. Er ontstonden gestandaardiseerde boerderijen van nieuwe, goedkopere bouwmaterialen als staal en beton.

Deze ontwikkeling zette al voorzichtig in rond het midden van de negentiende eeuw, toen grootgrond-

bezitters modelboerderijen lieten bouwen die moesten voldoen aan de nieuwste eisen van het landbouwbedrijf. Met de streekeigen manier van bouwen werd bij deze boerderijen radicaal gebroken. Al in 1850 publiceerde de vooraanstaande landbouwkundige W.C.H. Staring een ontwerp voor een modelboerderij, dat ook door kleine of middelgrote boeren zou kunnen worden gerealiseerd. Deze boerderij voldeed aan eisen van doelmatigheid en was zo goedkoop mogelijk gebouwd. Hoewel hij uiterlijk overeenkomsten vertoonde met het hallenhuis uit Starings geboortestreek, de Achterhoek, werd in constructie en indeling met de hallenhuistraditie gebroken en was deze boerderij functioneel voor alle typen gemengde bedrijven in Nederland. Vooralsnog hadden zulke ontwerpen echter niet veel invloed, pas na de Tweede Wereldoorlog zouden grote veranderingen in de boerderijbouw doorzetten.

In de negentiende eeuw was in Nederland een beschavingsoffensief gestart, waarmee de maatschappelijke elites hun normen en waarden, die zij als beschaafd aanmerkten, wilden verspreiden onder de ‘lagere standen’. Dat betrof ook de burgerlijke wooncultuur. Op het platteland had dat in eerste instantie nog niet zoveel effect. Alleen sommige grote boeren, zoals in Groningen, namen eind negentiende eeuw de burgerlijke wooncultuur voor een groot deel over, wat merkwaardig genoeg leidde tot de bouw van de door veel leden van de burgerij betreunde villaboerderijen.

Vanaf het interbellum echter werd het beschavingsoffensief ook gericht op de boerenbevolking. De landbouwvoorlichtingsdienst speelde hierbij een rol, maar ook architecten gingen zich bezighouden met het interieur van het boerenhuis. De bekende architect en boerderijonderzoeker Jan Jans (1893-1963) publiceerde bijvoorbeeld in 1934 het boekje *De Plattelandswoning*. Dat deze uitgave deel uitmaakte van het beschavingsoffensief blijkt uit het feit dat zijn co-auteur de landbouwhuishoudlerares H.A. de Vries was en dat Theda Mansholt, directrice van de opleiding voor landbouwhuishoudleressen, er het voorwoord voor schreef. Overigens bleef de invloed hiervan vooralsnog beperkt. In 1933 werden twee door Jans ontworpen boerderijen gebouwd in de pas drooggelegde Wieringermeer, maar daarna deed de Directie van de Wieringermeer geen beroep meer op Jans of andere bekende architecten. Hun ontwerpen werden kennelijk te onpraktisch gevonden.

Het beschavingsoffensief bereikte een hoogtepunt in de jaren vijftig en zestig, toen de landbouwhuishoudelijke voorlichting, ondersteund door onderzoek van Wageningse sociologen, zich ging richten op de boerinnen. Door hen nieuwe ideeën bij te brengen over het huishouden en de inrichting van de woning hoopte men een verandering teweeg te brengen in de als achtergebleven beschouwde mentaliteit van de boerenbevolking. Vanaf 1956 werden zelfs grootschalige streekverbeteringsprojecten uitgevoerd, waarbij de woon- en productieomstandigheden in hele regio's moesten worden verbeterd. Er werd ook

Veranderingen in het bedrijfsproces zijn van alle tijden. Na de introductie van de dorsmachine verviel de functie van de deel als graanopslag. Deze ruimte werd herbestemd voor het arbeidsintensieve sorteren en verwerken van aardappels.

Flakkee, Goeree-Overflakkee
(Zuid-Holland) 1964

In de jaren vijftig werd geëxperimenteerd met loopstallen waarin de koeien vrij rondliepen. Deze stal bevond zich in de modelboerderij Hoeve Schiphol, eigendom van de luchthaven, en gebouwd ter vervanging van een boerderij die voor een van de uitbreidingen van de luchthaven heeft moeten wijken.

Vijfhuizerweg, Schiphol, gemeente
Haarlemmermeer (Noord-Holland), 1957

geëxperimenteerd met twee voorbeeldorpen, het Friese Rottevalle en Kerkhoven in Noord-Brabant. Hier werd de verbetering van bedrijf en woning integraal aangepakt. Er werden excursies naar deze dorpen georganiseerd om boeren en boerinnen te laten zien hoe goed het wonen was in gemoderniseerde boerderijen.

Er moesten slaapkamers komen, douches, wc's en goed geoutilleerde keukens; 'licht, lucht en ruimte' werden ook voor het boerenhuis van het grootste belang geacht. Of de verandering in wooncultuur die zich na de oorlog inderdaad op boerderijen voordeed, helemaal het gevolg was van deze campagnes, kan worden betwijfeld. Boeren hadden al eeuwenlang vernieuwingen van buiten overgenomen en betere verbindingen met de stad door trein en auto en nieuwe communicatiemiddelen zoals de tv hadden dit nog gemakkelijker gemaakt. Ook zonder landbouwhuishoudelijke voorlichting zouden boerengezinnen wel grote ramen hebben laten aanbrengen in oude boerenhuizen en eeuwenoude bedsteewanden hebben gesloopt of in het gunstigste geval letterlijk achter het behang hebben geplakt. De landbouwvoorlichting zal deze ontwikkeling alleen hebben versneld.

Hoewel er aan historische boerenwoningen wel een en ander werd verminkt, konden deze in de meeste gevallen toch zonder veel problemen worden aangepast aan de nieuwe tijden. Anders was het gesteld met het bedrijfs-gedeelte. De methoden in het landbouwbedrijf veranderden na de Tweede Wereldoorlog zo ingrijpend, dat het achterhuis zijn oorspronkelijke functies verloor en voor nieuwe functies vaak niet geschikt was. In de akkerbouw werd het graan op het land gedorst met een maaidorser, zodat geen ongedorst graan meer hoefde te worden opgeslagen in de schuur. De dorsvloer had zijn functie al rond 1900 verloren door de invoering van de stoomdorsmachine. Nieuwe, in de negentiende eeuw belangrijk geworden gewassen als suikerbieten en aardappelen werden van het begin af buiten bewaard. Op veehouderijen werden gras en het nieuwe voedergewas snijmais ingekuild. Ook daar werd de tasruimte dus overbodig.

Veel akkerbouwbedrijven raakten na de Tweede Wereldoorlog ontmengd, dat betekende dat ze hun koeien van de hand deden en alleen nog gewassen teelden. Dankzij de introductie van kunstmest hadden ze de koeien immers niet meer nodig voor de mestproductie. Paarden werden na de oorlog rap vervangen door trekkers, zodat op akkerbouwbedrijven de stallen overbodig werden. Veehouders hadden natuurlijk nog wel stallen nodig, maar de grupstal – aan het begin van de eeuw nog als het meest efficiënte type gepropageerd – werd als verouderd beschouwd. In plaats van grupstallen waren loopstallen nodig, waarin de koeien niet langer op een vaste plaats stonden, maar vrij door de stal konden lopen naar hun voerbak of naar de melkmachine.

De vraag waar men na de oorlog voor stond, was of de bestaande, streekeigen boerderijtypen zo konden worden aangepast dat ze aan de nieuwe eisen voldeden.

Jarenlang heeft de rijksconsulent voor landbouwbedrijfsgebouwen G.J.A. Bouma, gesteund door een aantal traditionalistische architecten, strijd gevoerd voor aanpassing van de bestaande boerderijtypen. Die strijd heeft hij verloren: in een tijd waarin de landbouw het hoofd moest bieden aan trendmatig dalende inkomsten en stijgende kosten door veel en goedkoop te produceren, waren aangepaste vormen van historische boerderijtypen te duur, zowel in bouw als in onderhoud. Economisch en bedrijfstech-nisch gezien waren eenvoudige gestandaardiseerde loodsen waarin stallen konden worden ondergebracht en werktuigen gestald, veel aantrekkelijker. In feite was er niets nieuws onder de zon. De landbouw had immers altijd gezocht naar de meest rationele vorm voor de gebouwen en dat leidde soms tot introductie van nieuwe boerderijtypen, zo ook nu. 'Nu de bedrijfsvoering revolutionair verandert, zou de boer het moeten blijven doen met de streekeigen boerderij die 100 jaar geleden verantwoord was, maar nu niet meer?', werd in 1959 door het Landbouwschap opgemerkt. Noch vanuit landbouwkundig, noch vanuit historisch oogpunt valt daar iets tegenin te brengen.

Voor deskundigen en voor veel boeren had de historische boerderij in Nederland vanaf de jaren vijftig afgedaan. Hij kon niet meer aan rationele eisen voldoen en was een anachronisme geworden. Toch zijn er nog altijd duizenden historische boerderijen die als boerderij in gebruik zijn, hoewel hun aantal vooral de laatste jaren snel afneemt. Wel zijn bij de meeste boerderijen de bedrijfs-gedeelten zeer ingrijpend aangepast, zodat ze hun historische karakter geheel hebben verloren. Soms kan een schuur er van buiten nog authentiek uitzien, maar blijkt een lege huls te zijn omdat van binnen alles wat aan de oude toestand zou kunnen herinneren is gesloopt om plaats te bieden aan grote landbouwmachines of silo's. De woonhuizen zijn veelal aanzienlijk minder verminkt, maar ook daar zijn veelvuldig doorbraken gemaakt en aanpassingen gedaan.

Voor de instandhouding van deze oude gebouwen zijn verschillende oorzaken aan te geven. Soms ontbrak het de boer of de verpachter gewoon aan de middelen voor nieuwbouw of stelde hij andere prioriteiten. Bij sommigen speelt echter ook respect voor de cultuurhistorische waarde van het gebouw een rol. Dat geldt zeker voor boerenfamilies die al generaties lang hun boerderij in bezit hebben en dit erfgoed in stand willen houden. Dankzij zulke families is het platteland niet helemaal overspoeld met damwand-schuren en bungalows uit een catalogus en is een deel van de historische rijkdom aan boerderijtypen en -interieurs bewaard gebleven.

Besluit

Dit boek geeft een beeld van een plattelandscultuur die snel aan het verdwijnen is. De naoorlogse ontwikkelingen in de landbouw hebben geleid tot een geweldige schaalvergroting. Het aantal boeren in Nederland is tussen

1940 en 2000 gedaald van 192.000 tot 90.000. Dat proces gaat nog steeds door. De generatie boeren die de grote veranderingen van de twintigste eeuw heeft doorgemaakt en toch haar historische gebouwen in stand heeft gehouden, verlaat nu het bedrijf en heeft meestal geen opvolger. De boerenbedrijven die overblijven, zijn naar Nederlandse maatstaven mammoetbedrijven met een industrieel karakter. Deze boerderijen bestaan uit een grote productiehal met daarnaast een woning die zich in niets meer onderscheidt van een burgerwoonhuis.

'Boerderij' is niet het enige woord dat niet is omschreven in de *Agrarische Winkler Prins*. Het woord 'boerderette' komt er geheel niet in voor. Dat is ook niet verwonderlijk, want deze term was in de jaren vijftig nog onbekend. Het woord boerderette wordt sinds de jaren negentig gebruikt voor nieuwbouwwoningen die eruitzien als rustieke boerde-

rijtjes, of althans als iets wat de ontwerper voor een rustiek boerderijtje houdt. Daarnaast wordt de term ook toegepast voor boerderijen die zijn omgebouwd tot woonhuis, waarbij in het interieur vrijwel alles wat aan de oorspronkelijke agrarische functies herinnert, is verwijderd. Hiervoor wordt ook wel de term woonboerderij gebruikt. Wat beiden soorten boerderettes – in het Vlaams fermettes geheten – met elkaar gemeen hebben, is dat ze in het geheel niet agrarisch meer zijn. Over afzienbare tijd zal het Nederlandse platteland meer boerderettes dan boerderijen tellen. Daarmee is een nieuwe wooncultuur op het platteland ontstaan, die ondanks de nostalgische buitenkant zuiver burgerlijk – in de zin van niet-agrarisch – is. Een boereninterieur dat zich onderscheidt van een burgerlijk interieur zal er binnenkort niet meer zijn.

- G. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland*, Bussum 2000
- J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*, Meppel/Amsterdam 1992
- J. Bieleman, 'Kapbergen en hooiberging', *Jaarboek Nederlands Openluchtmuseum* 2 (1996), 248-290
- N. Boschma en H. van Koolbergen, *Stolp of salon? De ontwikkeling van het huis met aangebouwd 'vierkant' in Broek in Waterland gedurende de 17de en 18de eeuw*, Arnhem/Amsterdam 1985
- I.J. Botke, *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960*, Assen 2002
- P. Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850*, Wageningen 1999
- P.J. van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850*, Wageningen 2000
- P.J. van Cruyningen, *Schone welbetimmerde hofsteden. Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw*, Utrecht 2002
- P. van Cruyningen, 'Zuinigheid die de wijsheid niet bedriegt. W.C.H. Staring en de rationalisering van de boerderijbouw', *Historisch Boerderij-Onderzoek* 2002, 53-62
- E. Doelman, 'De wooncultuur van de boeren in het Gein' in: M. Carasso-Kok en J. Slofstra (red.), *Het Gein. Levensloop van een rivier*, Abcoude 1998, 140-153
- J.H. Gallee, *Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners*, Utrecht 1907-1908
- M.A.W. Gerding (red.), *Over de Reest. De gebouwde cultuur in het Reestdal, van ingetogen naar zelfbewust*, Zwolle 2002
- A.J. Geurts, *Boerderijen in de Noordoostpolder. Bouwhistorie en vormgeving 1942-1962*, Lelystad 2003
- C. van Groningen, 'Boereninterieurs', in: *Interieurs belicht. Jaarboek Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, Zwolle/Zeist 2001, 122-127
- H. Hagens, *Boerderijen in Twente*, Utrecht 1992
- R.C. Hekker, 'De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland' in: S.J. Fockema Andreae, E.H. ter Kuile en R.C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, II, Amsterdam 1957, 195-316
- R.C. Hekker, J.M.G. van der Poel en A.J. Bernet Kempers, *De Nederlandse boerderij in het begin der 19e eeuw. Een documentatie-onderzoek van het Kabinet van Landbouw*, (Publicaties van de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek nr. 1), Arnhem 1967
- S. van der Hoek, *Boerenbouw*, Amsterdam 2003
- J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit*, Wageningen 1999
- E. Karel, 'De illusie van het maakbare platteland. Streekverbetering 1956-1970', *Historia Agriculturae* 30 (2000), 65-96
- O.S. Knottnerus, 'Oldambt: het Puukje van de geheele Provincie', *Jaarverslag SHBO* 1995, 35-55
- H. van Koolbergen, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw', *Volkskundig Bulletin* 9 (1983), 3-52
- I. Montijn, *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw*, Amsterdam 2002
- A. Noortzij, 'Materiële cultuur in Lichtenvoorde, 1750-1850. De afbakening van het privé-domein tijdens de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 92 (2001), 152-181
- E.L. van Olst, *Uilkema. Een historisch boerderij-onderzoek: Boerderij-onderzoek in Nederland 1914-1934*, Arnhem 1991
- E.L. van Olst, *Landelijke bouwkunst* (Arnhem 1988-...). Serie documentatiemappen waarin zijn verschenen Noord-Brabant (1988), Noord-Holland (1989), Utrecht (1993), Zuid-Holland (1994), Gelderland (1996), Friesland (1998) en Overijssel (2002)
- C.H. Peters, *Oud-Groningerland* (overdruk uit *Bouwkunst* 3 (1911) 5-6 en 4 (1912) 3-5, 's-Gravenhage/Groningen 1912
- G.W.J. Rooijackers, 'De software van het wonen. De arrangementen van anachronistische tijdgenoten', *Jaarboek SHBO* 1993, 54-66
- G. Rooijackers en R. van de Weijer, "'Ze komen mij bezichtigen". De musealisering van het platteland' in: G. Rooijackers, A. van Lierop en R. van de Weijer (red.), *De musealisering van het platteland. De historie van een Brabants boerenhuis*, Nijmegen 2002, 9-33
- L. Schaars en J. Gal, 'De tijd staat (bijna) stil. Binnenkijken bij historische boerderijen', *Den Schaorpaol. Kwartaalbericht van het Staring Instituut* 24 (2003) 2, 4-9
- A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*, Wageningen 1989
- A. Schuurman, 'De ontwikkeling van de woning en het huisraad' in: Ch. de Mooij en R. van de Weijer (red.), *Rijke oogst van schrale grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur, ca. 1700-1900*, Zwolle 1991, 91-109
- L. van der Veen, *Boerderijen in Nederland. Op reis langs de monumenten van ons platteland*, Amsterdam/'s-Gravenhage 1985
- Verslag van den landbouw in Nederland over 1900*, 's-Gravenhage 1902
- J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*, Arnhem 1979
- J.J. Voskuil, 'Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groepsgedrag', *Volkskundig Bulletin* 13 (1987), 30-57
- J. de Vries, 'Peasant demand patterns and economic development: Friesland 1550-1750' in: W.N. Parker en E.L. Jones (red.), *European peasants and their markets. Essays in agrarian economic history*, Princeton 1975, 205-266
- R. van de Weijer, 'Van folkloristisch kaartenhuis tot wetenschappelijke discipline. Historisch boerderij-onderzoek in Nederland', *Historisch Boerderij-Onderzoek* 2000, 9-31
- R. van de Weijer, 'Een huis als herinneringsmachine. Van agrarisch bedrijf Sigmans naar museumboerderij' in: G. Rooijackers, A. van Lierop en R. van de Weijer (red.), *De musealisering van het platteland. De historie van een Brabants boerenhuis*, Nijmegen 2002, 137-169
- R. van de Weijer, H. Nuijten en P. van Cruyningen, 'Roerend verleden. De mobiliteit van een Gieterse boerderij, 1800-1960', *Jaarboek Nederlands Openluchtmuseum* 5 (1999), 328-386

Wonen

Voorom, achterom

‘Met de deur in huis vallen’ is bij boerderijen allang geen vanzelfsprekendheid meer. Reeds in de zeventiende eeuw kwamen gangen voor, zij het spaarzaam. De gang was oorspronkelijk vooral een functionele ruimte die de verschillende vertrekken met elkaar verbond. Vanaf de achttiende eeuw, toen het aantal woonvertrekken en daarmee het aantal gangen in de boerenhuizen toenam, werd de gang ook een representatieve ruimte met soms meerdere functies.

Afhankelijk van het type boerderij was de gang tussen de voorkamers gesitueerd of vormde hij de scheiding tussen het woon- en bedrijfsgedeelte. In het laatste geval bevond de toegang zich in de zijgevel en kwam men meestal binnen ter hoogte van de woonkeuken of de ‘geut’, de spoelkeuken waar onder andere het melkgerie werd schoongemaakt. De achter- of zijdeur was de gebruikelijkste en meest logische toegang tot de boerderij en is dat nog altijd.

De voordeur en gang van een boerderij worden slechts zelden gebruikt. Van oudsher gaat in grote delen van Nederland de voordeur alleen open als de verpachter op bezoek komt, bij trouwerijen en bij begrafenissen. Daarom wordt deze deur ook wel als statie-, lijk- of dooddeur aangeduid. Via de voordeur betraden bruid en bruidegom hun boerderij en via dezelfde deur werd na een overlijden de lijkstaf naar buiten gedragen. Vanwege deze bijzondere functie op hoogtijdagen is de statige voordeur vaak rijk bewerkt: grote panelen met geprofileerde lijsten, kunstig gesmeed hang- en sluitwerk en een bovenlicht met gesneden ornamenten of een gietijzeren levensboom. Het bovenlicht is essentieel, omdat er in de lange gangen gewoonlijk geen andere lichtinval was dan vanuit de zijde van de voordeur. Was er een tochtportaal in de gang, dan was ook de tussendeur altijd van glas voorzien.

In navolging van wat er in het burgerwoonhuis gebeurde, ontwikkelde de gang in de boerderij zich vanaf de achttiende eeuw steeds meer tot een ontvangstruimte. Een royale, rijk gedecoreerde gang gaf de woning meer aanzien en werkte statusverhogend voor de eigenaar.

Interessant in dit verband is de ontstaansgeschiedenis van de gang in Zeeuwse boerderijen, waar het karn- en zomervertrek zich in de loop van de achttiende eeuw tot een brede gang ontwikkelde. Vloeren, wanden, plafonds en binnendeuren werden in steeds luxueuzere materialen uitgevoerd en zorgvuldig afgewerkt, waarbij men de nieuwste mode volgde. Er kwamen meubels in de gang te staan, aan de muur kwamen een kapstok, jachttrofeeën en prenten te hangen. De trap naar de verdieping of de zolder is vanuit praktische overwegingen vrijwel altijd aan de gang gekoppeld. Bij grotere boerderijen is de trappartij vaak medebepalend voor het representatieve beeld. Hierin wijkt de boerderij nauwelijks af van het burgerhuis.

Op de vloer van de gang lagen meestal klinkers, plavuizen of marmeren platen. Aan het einde van de negentiende eeuw kwamen daar cementtegels en terazzo-vloeren bij en vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw was ook linoleum beschikbaar. De wandbekleding bestond in de meeste gevallen uit pleisterwerk met een plint van tegeltjes. De oudste lambriseringen waren uit tegels opgebouwd, soms voorzien van sierlijke tableaux. Vanaf de negentiende eeuw werden ze ook in hout uitgevoerd, vaak ‘gehout’ met het effect van een duurdere soort, of in een geschilderde marmerimitatie. Het plafond bestond van oorsprong uit dezelfde balklaag die ook de woonvertrekken overdekte. Sierlijk stucwerk was, zeker in de achttiende eeuw, slechts voor de rijkste herenboeren betaalbaar. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, toen de ornamenten via catalogi te bestellen waren, kwam het gestucte of papier-maché plafond ook binnen het bereik van de kleinere boeren. Veel van deze gangen zijn echter om uiteenlopende redenen verloren gegaan. Soms werd de gang overbodig en is deze weggebroken om de woonvertrekken te vergroten, in andere gevallen voldeed de kleur en decoratie niet meer aan de smaak van latere generaties en werden de sjabloonbeschilderingen overgekalkt en onderhoudsgevoelige plafonds door boardplaat en schrootjes aan het oog onttrokken.

< Kleur is een verrassend en toonaangevend aspect van het interieur. Deze gang heeft nog de originele verflaag uit 1889 in drie tinten blauw.
Boerderij te Schermer

De evenwijdig aan de achtergevel gelegen gang van deze West-Brabantse boerderij ontsluit alle aangrenzende vertrekken. Door zijn breedte doet hij haast Zeeuws aan.
Meeshoeve, Oud-Gastel

Een karakteristieke Zeeuwse gang valt op door zijn breedte. Vroeger werd in deze ruimte 's zomers gewoond.

Maneschijnhoeve,
Sint Anna ter Muiden

Net als de mooie kamer heeft de lange gang met marmeren vloer en gehoute deuren een representatief karakter.

Zuidbuurt 28, Vlaardingen

In de ruime hal met marmeren tegelvloer zijn diverse verwijzingen naar de geschiedenis van de plek te vinden. Zo is er een zestiende-eeuwse Veronicastatie ingemetseld en refereert het kruis in de negentiende-eeuwse dubbele deur naar het afgebroken Johannierklooster.

Kloosterwiltwerd, Usquert

Deze lange, brede gang in de hals en kop van de boerderij doet niet onder voor de gangen in de stedelijke woonhuizen. Marmer, stucwerk en fraaie gesneden paneeldeuren benadrukken de rijkdom van de Groninger boeren in de negentiende eeuw.

Kloosterwiltwerd, Usquert

Het woongedeelte van de twintigste-eeuwse boerderij onderscheidt zich nauwelijks nog van het burgerwoonhuis, zoals te zien is in deze gang van een boerderij uit 1943. Voor de voordeur hangt een zwaar tochtgordijn.

Orion, Ens

De deur van het tochtportaal is voorzien van geëtsd glas, waardoor in de donkere gang toch daglicht binnenvalt.

Haakswold 17, Ruinerwold

Gedecoreerde gangen zijn een vast onderdeel van eind-negentiende-eeuwse boerenvilla's. Marmer op de vloer, een stucwerkplafond, rijk geornamenteerde en gehoute deuren, en zelfs een marmeren lambrisering imponeren bij ontvangsten op hoogtijdagen.

Haakswold 17, Ruinerwold

Mooie kamers

De mooie kamer, ook wel 'goei kamer' of 'aankante kamer' genoemd, is de plattelandse versie van de salon of zaal, die in het stedelijke woonhuis al vanaf de zestiende eeuw voorkwam. Zo'n mooie kamer was ooit een ruimte waar het schoon en helder was, waar het ritme van het alledaagse leven afwezig leek. Er hing altijd de sfeer van een stille zondagmiddag tussen de ongebruikte meubels, elke minuut van de stilte afgemeten door het statige tikken van de klok. Rond 1913 beschreef Uri Nooteboom de mooie kamer van zijn oom in het Brabantse Riethoven: 'Aan den linkerkant van de gang was de deur naar de goei kamer, die met de eiken stoelen, bekleed met blauwen trijp, het eiken buffet met de deurtjes in glas-in-lood, het kleurige tapijt en de platen in gouden lijsten al erg stads aandeed.' Die stille stijlkamers zijn inmiddels ook in boerderijen zeldzaam geworden.

De weinig gebruikte mooie kamer brengt de onderzoeker van de boerderij al snel in verlegenheid. Er is volop documentatie over de woonkeuken, maar de statige stijlkamer is in de beeldarchieven en de literatuur vrijwel afwezig. Het lijkt wel of onderzoekers in verlegenheid zijn gebracht door de overname in de boerencultuur van een haast stedelijke rijkdom. Mooie kamers deden in hun ogen afbreuk aan het tot voor kort gangbare beeld van het onveranderlijke en onbedorven platteland van voor de industrialisatie. Recent onderzoek geeft echter aan dat juist op het platteland een grote dynamiek heerste. Nieuwe werkwijzen, technieken en stijlen werden soms vertraagd maar niettemin met graagte overgenomen, ook in het woongedeelte van de boerderij.

Veel boerderijen bezaten niet eens een mooie kamer. De plaggenhut, het los hoes en de keuterij hadden meestal een centrale woonruimte, met hooguit een schouw met figuratieve tegels en een bedsteewand met sierlijke, beschilderde panelen. Wel zorgde de vrouw des huizes ook in de meest benarde woonomstandigheden voor een hoekje vol schoonheid. Er was vrijwel altijd een kabinet of kast met siervazen en stolpen, soms een symmetrisch arrangement van borden of kommen en zelfs reproducties aan de muur. In de boerderijen in de zandgebieden van Noord-Brabant en Drenthe kwamen dergelijke mooie kamers niet voor, of ze werden pas in de negentiende eeuw of na 1900 aangebouwd of afgescheiden van de overige vertrekken. In de rijke herenboerderijen van Groningen, Friesland en Zeeland daarentegen kennen we ze al vanaf de achttiende eeuw. Status en rijkdom kwamen hierin tot uitdrukking. Toen in de late negentiende eeuw heren-

boeren, bijvoorbeeld in het Groninger Oldambt, villa-achtige woonhuizen in neostijlen voor de stallen en schuren lieten bouwen ging de mooie kamer daar zelfs op in stijlkamers en suites die aan de burgerlijke leefstijl waren ontleend. In Holland was dit nauwelijks anders.

In hun rituele karakter onderscheidden de mooie kamers zich van de privé-sfeer van de herd en keuken en van de werksfeer van stal en schuur. Ze werden tot in de twintigste eeuw niet of nauwelijks gebruikt en waren vaak niet eens goed te verwarmen. Het waren representatieve ruimten aan de voorzijde van het huis voor het ontvangen van notabele bezoekers: de dokter, pastoor, dominee, notaris en burgemeester. Ze ontleenden hun karakter en rijkdom aan spijkervaste onderdelen als in houtimitatie beschilderde paneeldeuren en lambriseringen, stucplafonds en gedecoreerde schoorsteenmantels. Daarbij werden, soms met enige vertraging of zeer afgezwakt, de modestijlen gevolgd: rococo, classicisme, neorenaissance, art nouveau. De meubilering en aankleding van deze vertrekken deden daarvoor niet onder: ook de kasten en stoelen en de siervoorwerpen op de schouw lieten de laatste mode zien, zij het vermengd met oudere familiestukken. Aan de wanden die vanaf de negentiende eeuw werden voorzien van kleurige papierbehangsels, hingen schilderijen, prenten en familieportretten, vaak in een symmetrische compositie. In die veelheid aan meubels, kleuren en de stoffering heerste de negentiende-eeuwse afkeer van de leegte. Omstreeks 1900 werden in de decoratie aarzelend de gesneden en in sjablonen geschilderde motieven van de art nouveau overgenomen, ook in tegels en in geëtst glas in de tochtdeuren. In de jaren voor en na de Tweede Wereldoorlog werden de mooie kamers eenvoudiger ingericht met de dan zo populaire, in eiken uitgevoerde old-finishmeubelen.

Een eeuw later, aan het einde van de twintigste eeuw, is het fenomeen van de mooie kamer vrijwel geheel verdwenen. Alle woonruimten zijn door goede verwarming en isolatie het gehele jaar bruikbaar en maken meestal deel uit van de persoonlijke en familiale levenssfeer. Bijna overal zijn het kamers voor dagelijks gebruik geworden, waar het boerengezin 's avonds in vrijetijdskleding verblijft. Oude stijlmeubelen worden er vermengd met moderne leunstoelen en bankstellen; televisie en geluidsapparatuur geven er een nieuwe dimensie aan. Alleen hier en daar blijven de mooie kamers, bewust of bij toeval, bewaard als historische herinneringen aan een verloren stijl van leven.

< Eenvoudige meubels, kisten en kasten contrasteren met het drukke uit België afkomstige bloemenbehang in deze mooie kamer in West-Brabant. De bonte kleuren weerspiegelen de smaak van een van de laatste bewoners van de boerderij, Cor Mees.
Meeshoeve, Oud-Gastel

De woonkamer in deze Drentse boerderij bezit nog volledig betegelde wanden met 'witjes', tegeltableaus en randlijsten. De hoge deur leidt naar de opkamer.
Boerpad 12, Ruinerwold

Een schouw met authentieke tegelwand vormt het decor voor een modern bankstel, tv en video. Achter de deurtjes in de wand rechts van de schouw was vroeger de bedstee.
Hoogerhorst, Hoogland

Deze voormalige opkamer is nu in gebruik als zitzkamer. Authentieke elementen zijn het gestucte moeder- en kinderbintenplafond en het zoutkastje dat zich in de wand achter de bank bevindt. Zout was vroeger kostbaar en werd dan ook afzonderlijk bewaard.
Cortenbach, Voerendaal

De vroegere herd is hier mooie kamer geworden. De betegelde wanden met ingebouwde klok, de keitjesvloer, de houten balklagen, de schouw met borden, de lampen en het meubilair creëren samen een haast museale sfeer.
Erve Teesselink, Rietmolen

In een ander deel van de boerderij is de nieuwe woonkamer ingericht met een comfortabel bankstel. Dankzij deze inrichting kon de oude herd behouden blijven.
Erve Teesselink, Rietmolen

De hoge schuiframen met negentiende-eeuwse roede-indeling zorgen voor een overvloedige lichtinval in deze voorkamer. Het grote geschilderde schoorsteenstuk en de ingebouwde klok met orgel dragen bij aan de status van het vertrek.

Ernstheem, Winsum

De deuren in deze voorkamer hebben nog de originele wortelnotenhoutimitatie uit 1884. Het schilderwerk van het plafond sluit hierbij aan.

[Zuidbuurt 28, Vlaardingen](#)

Deze mooie kamer in een Noord-Hollandse stolp uit 1889 is zo bijzonder omdat de houten wanden en plafonds de oorspronkelijke kleurstelling in geelbruin bewaren. De zwartmarmere schouw met witte boezem wordt hierdoor extra geaccentueerd.

[Boerderij te Schermer](#)

Zowel de indeling als afwerking van deze Drentse villaboerderij uit 1899 volgt het welgestelde stedelijke interieur uit die tijd. De kamers en suite, voorzien van stucplafonds in neorenaissancestijl, zijn met elkaar verbonden door middel van een hoge portebrijsée met fraaie panelen.
Haakswold 17, Ruinerwold

Zicht op de achterkamer die even rijk gedecoreerd is als de voorkamer.
Haakswold 17, Ruinerwold

Een tafel met rijk bewerkte poot staat in het midden van de kamer. De stoelen zijn tegen de wand opgesteld, zoals vroeger gebruikelijk was. Opvallend is de kleurstelling van de beschilderde bedstee- en kastenwand.
Neerbroek 5, Boekel

De mooie kamer in deze boerderij uit 1906 onderscheidt zich op het eerste gezicht niet van die in een burgerwoonhuis. Het hout- en stucwerk heeft nog de oorspronkelijke kleurstelling.
Vredegoed, Tienhoven

Familieportretten, een servieskast en – in protestantse interieurs – een harmonium zijn karakteristieke elementen in de mooie kamer. Opvallende vaste onderdelen zijn hier de bruin gemarmerde houten schouw en de terazzovloer.

[Pillen](#), [Lichtenvoorde](#)

In 1911 werd deze mooie kamer aangebouwd aan een oudere boerderij bij Heusden. De weelde van het boerengezin is uitgestald in het empire secretaire waarop heiligenbeelden onder glazen stolpen staan. Aan weerszijden van de kast hangen portretfoto's in goudkleurige lijsten. In de raamnissen met binnenluiken zijn kleine zitbankjes verwerkt.

[Bernse Hoef](#), [Herpt](#)

In deze ingebouwde kast naast de zwartmarmeren schoorsteenmantel met spiegel staat het deftige serviesgoed dat alleen bij bijzondere gelegenheden werd gebruikt.

[Bernse Hoef](#), [Herpt](#)

Pronkstuk in het interieur van de rijkere herenboeren was het kabinet. Al staat dit achttiende-eeuwse exemplaar nu in de woonkeuken, het kostbare wortelnotenhout, de gesneden ornamenten en de siervazen op de kaplijst geven het nog altijd een luxueus aanzien. De onderste laden zijn verkleurd door een overstroming in het verleden.

[Bernse Hoef](#), [Herpt](#)

In de woonkamer van deze grote Groninger boerderij bevindt zich een gereconstrueerde haardpartij in ingetogen barokstijl met een recent geschilderd bloemstilleven. Ernstheem, Winsum

50

Een gemakkelijke fauteuil met antimakassar, een beschermend gehaakt kleedje, staat naast de kolenkachel. Ook de schoorsteenmantel is van een kleed voorzien. Op de boezem hangen reproducties van *De Arenlezers* (1857) en *Het Angelus* (1858) van Jean-François Millet.
Dussendijk 29, Dussen

Eenvoud in het interieur, symmetrie in de kleedjes op de bank en in de familieportretten aan de wand.
Westend 13, Sint Nicolaasga

Deze mooie kamer werd in het midden van de jaren vijftig ingericht en ademt nog altijd de sfeer van toen.

Sint Willibrordushoeve, Beesel

52

Twee woonvertrekken en een tussenliggende gang zijn samengevoegd tot één grote leefruimte. Het woonideaal van de laatste jaren van de twintigste eeuw.
De Oude Mars, Zwolle

Keukens

Het meest intensief gebruikte vertrek in Nederlandse boerderijen was en is nog altijd de keuken. In deze multifunctionele ruimte, tegenwoordig steeds vaker als ‘woonkeuken’ aangeduid, werd gekookt, gegeten, gewerkt, gespeeld, gerust en geslapen.

De precieze vorm en functie van de keukens verschilden per boerderijtype. In het Oost-Nederlandse los hoes, waar mens en dier in één grote open ruimte samenleefden, ontbrak deze separate ruimte echter. Het los hoes kende in de meeste gevallen zelfs geen schouwpartij of schoorsteen. Hier werd op een open vuur gekookt waarbij de rook het gebouw verliet via een gat in de nok van het dak.

De grote schouw met de vuurplaats en het open haardvuur was het belangrijkste onderdeel van de keukens. 's Avonds schaarden de gezinsleden zich – met vader in de beste stoel – rond deze bron van licht en warmte, waar ook de maaltijden werden bereid. De introductie van de kachel in de eerste helft van de negentiende eeuw, enkele decennia later dan in de steden, betekende een grote verandering. Door de veel gelijkmatigere warmteafgifte en de betere kookfaciliteiten nam deze noviteit in korte tijd een enorme vlucht. Voor verlichting was men vanaf dat moment op andere bronnen aangewezen. Omstreeks 1850 had meer dan de helft van de goeude boeren in Nederland al een kachel, alleen in de oostelijke regio's bleef het open vuur nog lang favoriet. Kachels werden zeker niet het gehele jaar door gebrand. In de zomer werden ze, omdat ze dan te veel warmte gaven, gedemonteerd en elders opgeslagen. Om te kunnen koken maakte men dan als vanouds gebruik van het open vuur of, vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw, van een petroleumstel. Het open vuur had men bovendien nodig om spek, worsten en hammen te kunnen roken.

In de keukens waren gewoonlijk enkele bedsteden in de wand opgenomen. Met de opkomst van de aparte slaapkamers in de twintigste eeuw verhuisden vrijwel alle slaapplekken naar de zolder. Het merendeel van de nog aanwezige bedsteden wordt thans als relict bewaard en is doorgaans als bergkast in gebruik.

De grote Oldambtster boerderij, een variant van de kop-hals-rompboerderij, kende omstreeks 1850 een sterk ontwikkelde vertrekindeling met een keuken waar overdag geleefd werd, een woonkamer die alleen 's avonds werd gebruikt en een mooie kamer in het deftige voorhuis voor de hoogtijdagen. De kamer was hier het exclusieve woon-

vertrek van het boeregezin, de keuken daarentegen was het domein van de dienstmeiden die er werkten en sliepen. In de grote Zeeuwse boerderijen was dit niet veel anders, zij het dat de sociale verschillen hier minder sterk geëta-leerd werden. Knechten en meiden mochten 's avonds en bij de maaltijden nog wel in de keukens komen, maar zij sliepen op zolder. In de boerderijen van het hallenhuistype op de oostelijke zandgronden en in het rivierengebied sliep het boeregezin eveneens in de woonkeukens. Een watervoorziening ontbrak daar echter, deze bevond zich in de direct daarachter gelegen spoelkeuken of 'geut', een vrij klein vertrek met een pomp en een gootsteen. Veel van dergelijke geuten zijn in de loop van de twintigste eeuw tot moderne keukens uitgebouwd. Direct vergelijkbaar was de situatie bij de traditionele Noord-Brabantse boerderij. Hier was de 'herd' het centrale leefvertrek of woonkeuken, met pal daarnaast de geut. Vaak bevond zich in de woonkeukens een opening in de binnenmuur grenzend aan de deel. Door dit kijkgat, ook wel als 'stalgat', 'lampegat' of 'vesierhol' aangeduid, kon de boer zijn koeien op stal in de gaten houden.

In het voorjaar eisten het vee en de zuivelproductie veel aandacht. Om in deze drukke periode schoonmaakwerk te besparen werd in de westelijke provincies het deftige voorhuis van de grotere boerderijen afgesloten. Het gezin verhuisde naar de voorstal van het bedrijf, de zogeheten zomerkeuken. Deze ruimte werd daarvoor tijdelijk met meubels en huisraad ingericht. In veel gevallen leidde dit tot het ontstaan van 'zomerhuizen', speciale aanbouwsels waarin de familie 's zomers overdag vertoefde. Met de komst van moderne voorzieningen als waterleiding en elektriciteit in de eerste helft van de twintigste eeuw waardoor het schoonmaken sterk vereenvoudigd werd, en de gelijktijdige verandering in bedrijfsvoering kwam er een einde aan het halfjaarlijkse 'verhuizen': het zomerhuis werd de keuken en het voorhuis werd permanent in gebruik genomen. Dit betekende overigens niet dat men voortaan bij de voordeur aanbelde, iedereen ging nog altijd 'achterom' rechtstreeks naar de keukens. Ook toen het agrarische bedrijf onder invloed van de schaalvergroting en verdergaande mechanisering opnieuw sterk veranderde, werd deze gewoonte instandgehouden. De woonkeuken bleef een icoon van gezelligheid en gemoedelijkheid, kortom van het goede leven op het platteland.

< In de vroegere bedstee achter de paneeldeuren is een keukentje ingebouwd.

Lutje Lollum 2, Franeker

Woonkeuken met volledig betegelde wanden uit het begin van de negentiende eeuw. Landschappen en bijbeltaferelen wisselen af met bloemmotieven en figuren. Onder de schouw overhoekse schildpadtegels.

Hoogerhorst, Hoogland

Vanuit de woonkeuken is via een opening in de tegelwand zicht op de voorkamer.

Hoogerhorst, Hoogland

In deze boerderij uit 1786 is een modern keukenblok onder de oude schouw geplaatst.

Boerpad 12, Ruinerwold

Een brede schouw met bloem-schilderingen boven de schouw-balk. Hier blijven ook de traditio-nale bordenreeks en een kruis-beeld behouden, want 'weggooien, dat is zo gauw gedaan, hè', vindt de eigenaar. De gietijzeren haard-plaat is van elders afkomstig, de nieuwe gaskachel is in sfeer aangepast.

Neerbroek 5, Boekel

De oude schouw die een gehele wand beslaat, is nu een ideale speelhoek voor de kinderen.

Bissems Hofstede, Marle

Het negentiende-eeuwse kabinet staat hier in de woonkeuken. Tegen de binnenkant van de deur is naar eeuwenoud katholiek gebruik de huiszegen aangebracht, een prent met een afbeelding van de gekruisigde Christus en een gebed. Dit werd gebeden bij onraad, zoals onweer, ter bescherming van het huis en zijn bewoners.

Neerbroek 5, Boekel

Met oude elementen als kasten, schouw en pomp is deze zorgvuldig gerestaureerde woonkeuken in ere hersteld.

Ernstheem, Winsum

58

In de woonkeuken ontbreken de rijke stucdecoraties van het voorhuis. Onder de oude schouw is een gashaard geplaatst, het fornuis bevindt zich achter een dubbele deur in een muurkast.

Haakswold 17, Ruinerwold

Eenvoudig hoekje in een woonkeuken met ingebouwde kasten en kachelnis achter een gordijn. Opvallend zijn de fraaie motieven van de cementtegels op de vloer.

Westend 13, Sint Nicolaasga

Bont bloemenbehang en vloerkleed domineren in de woonkeuken van de Meeshoeve. Links de bedstee- en kastenwand, waarin onder meer het mooie servies een plaats heeft. Op de kachel werd gekookt.

Meeshoeve, Oud-Gastel

In deze sober ingerichte woon-
keuken wordt nog op petroleum
gekookt.

Dussendijk 29, Dussen

Keukenkastje, geëmailleerde
voorraadbussen en broodtrommel:
de eenvoudige attributen van het
dagelijkse leven. Aan het kruis-
beeld met palmpasentakje is het
rooms-katholieke huishouden in
één oogopslag te herkennen.

Dussendijk 29, Dussen

De schouw met tegelwand heeft
haar functie verloren, maar bleef
als ornament behouden.

De Oude Mars, Zwolle

Ruime keuken met kastjes in traditionele stijl, lichtgekleurde tegelvloer en schrootjesplafond. Deze keuken die in elke 'boerde-rette' denkbaar is, maakt hier deel uit van een boerderij waarin de oude herd in oorspronkelijke staat bewaard bleef.

Erve Teesselink, Rietmolen

De woonkeuken van deze polderboerderij uit 1943 is gecreëerd in de voormalige woonkamer.

De oorspronkelijke keuken is nu de bijkeuken.

Orion, Ens

Koken

Het open vuur was tot laat in de negentiende eeuw de belangrijkste verwarmingsbron in de boerderij. Het vuur verwarmde niet alleen de ruimte, er werd ook op gekookt. De laatste functie verviel toen de kookkachel, het petroleumstel en later het gasstel en elektrisch fornuis hun intrede deden.

Voor kookdoeleinden hing in de open haard een in hoogte verstelbare zaag- of kettinghaal, waaraan een kookpot of ketel werd gehaakt. Om niet tot eenpansgerechten beperkt te blijven waren er verschillende hulpstukken voorhanden. Door een speciaal panijzer aan de haal te hangen kon bijvoorbeeld een koekenpan worden verwarmd. Op een driepoot die in het vuur werd gezet, kon een braadpan staan. Aan weerszijden van de schouw was plaats voor de brandstofvoorraad (hout) en voor de bakoven waarin brood werd gebakken.

In dezelfde schouw werd ook het voer of sop voor de beesten klaargemaakt. Hiervoor was een draaiboom in of direct naast de schouw geplaatst, waaraan een grote kookketel hing. Wanneer het voer klaar was, werd de boom het vertrek ingedraaid en kon de ketel worden afgenomen.

Met de komst van de kachel ontstond in de loop van de negentiende eeuw een nieuwe situatie. Op een plattebuiskachel of een fornuis konden meerdere pannen tegelijkertijd op het vuur worden verhit. Als brandstof dienden hout en turf, terwijl in stedelijke gebieden steenkool of cokes werden gebruikt. Ook het kookgerei veranderde. Aardewerken potten op pootjes die in de traditionele schouw uitstekende diensten hadden verricht, waren minder geschikt om op de ijzeren plaat van de kachel of het fornuis te gebruiken. Ze werden daarom vervangen door exemplaren met een vlakke bodem. Op den duur zou het aardewerk de concurrentie met ijzeren potten niet volhouden, zeker niet na de introductie van geëmailleerd keukengerei omstreeks 1860. Water werd gekookt in geëmailleerde zakketels en de kookplaat van de plattebuiskachel of het fornuis was daarvoor speciaal ingericht. Naast deksels per 'brander' had de kookplaat ook een aantal in elkaar vallende losse ringen, waardoor het kookgat aan de omvang van de ketel was aan te passen. Vaak stond de kachel of het fornuis op de plaats van de oorspronkelijke open haard. In sommige streken werd vanwege het brandgevaar een apart stookhuis gebouwd. Hier werden de

maaltijden bereid en het brood gebakken. In de oudste fornuizen kon niet worden gebakken omdat deze nog geen onderwarmte hadden. Bij de latere circulatiefornuizen, waarbij de warmte lucht om de oven strijkt alvorens in de schoorsteen te verdwijnen, kon dat wel. Het waren brandstofverslindende fornuizen die veel stof veroorzaakten, maar zij hadden het grote voordeel dat alle rommel die het bereiden van het eten met zich meebracht er gewoon in kon worden verbrand. Niettemin wist de traditionele open haard zich op het platteland nog lang te handhaven. Dat kwam omdat de schouw en het rookkanaal van belang waren voor het roken van vleesproducten.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam het petroleumstel voor kookdoeleinden in omloop, in vergelijking met het fornuis een goedkope investering. Door het gebruik van petroleum voor verlichting en koken werd het woongedeelte van de boerderij op den duur doordrongen van een sterke petroleumlucht. Reukloze brandstof was er toen nog niet. In de keuken of op een tafeltje in de stal werd op het platteland tot ver na de Tweede Wereldoorlog op petroleum gekookt, zelfs nu nog zijn er mensen die geen afscheid kunnen nemen van het petroleumstel. Het gebruik ervan was in vergelijking met het koken op vuur zeer gemakkelijk: je stak het aan en het gaf meteen volle warmte. Bovendien werd alle warmte voor de bereiding van het voedsel gebruikt. Vooral in de zomermaanden was het plezierig om niet te maken te hebben met de warmte van een brandend fornuis. Het petroleumstel heeft het fornuis overigens niet verdrongen.

De oude fornuizen vergden nog veel onderhoud doordat ze met regelmaat moesten worden gepotlood. Aan het einde van de negentiende eeuw verschenen de eerste geëmailleerde exemplaren die een stuk gemakkelijker in het onderhoud waren.

Voor het koken op gas was een aansluiting op het gasnet noodzakelijk. In sommige gebieden, zoals de Beemster en West-Friesland, had men na 1895 de beschikking over brongas, maar vooral in de afgelegen streken liet de aansluiting op het gasnet lang op zich wachten. Op heel wat boerderijen werd dan ook op butagas gekookt. Met de elektrificatie van het platteland kwam vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw ook het elektrisch koken binnen het bereik van veel boerenhuishoudens.

< Het zwart geëmailleerde fornuis, in Zuid-Nederland ook wel quisinair genoemd, was typerend voor de boerenkeuken van de late negentiende eeuw. Het is voorzien van een oven met circulatiewarmte. Pillen, Lichtenvoorde

Plattebuiskachel met geëmailleerde onderdelen uit het begin van de twintigste eeuw.

Meeshoeve, Oud-Gastel

De stookplaats was eeuwenlang het middelpunt van het boerenhuis. De brede, overhangende schouwboezem ving de rook van het open vuur op. Erboven werd gekookt in grote ketels. Hier is het open vuur sinds enkele jaren vervangen door een allesbrander. [Erve Teesselink, Lichtenvoorde](#)

In de keuken tussen stal en voorhuis staat een modern vierpitsgasstel op het oude fornuis. De achterzijde van de oude stoekplaats is betegeld met klassieke 'schildpadjes'.

Zuidbuurt 28, Vlaardingen

Schuin tegenover het gasstel is een los aanrechtblok met granitoblad geplaatst.

Zuidbuurt 28, Vlaardingen

In het verlengde van het vrijstaande varkenshok ligt het bakhuis, herkenbaar aan de schoorsteen.

Nieuwlands Rust, Nieuw- en Sint Joosland

Het gemetselde ovenlichaam wordt tegen regen en wind beschermd door een afdak. Eronder is een holte voor stookhout en takkenbossen.

Nieuwlands Rust, Nieuw- en Sint Joosland

Het bakhuis van binnen met openstaande ovendeur, schieter en deegtrog.

Nieuwlands Rust, Nieuw- en Sint Joosland

In het bakhuis werd vaak dagelijks vers brood gebakken. Het deurtje in de beroete oven is zwaar door roest aangetast.

Maneschijnhoeve, Sint Anna ter Muiden

Proviand

Tot ver in de twintigste eeuw bestond het dagelijkse menu van de Nederlandse boeren uit producten van het eigen bedrijf. Om in vlees, melk en eieren te voorzien, hielden zij enkele varkens, geiten, koeien en kippen. Op het land verbouwden zij graan en in de moestuin werden aardappelen en groenten geteeld. De boomgaard leverde fruit zoals appels, peren en pruimen en elders op het erf stonden vaak nog bessenstruiken en een kersen- of notenboom.

Met het oog op de zelfzorg was het belangrijk dat al deze producten goed geconserveerd werden opgeslagen. De meeste boerderijen hadden daarvoor een kelder die vanwege de temperatuur doorgaans op het noorden of noordoosten lag. De vers gemolken melk werd daar in vaten of teilen geplaatst en de boter was er opgeslagen in Keulse potten. Langs de kant of in de ruimte stonden rekken of bakken met appels en peren, die zo maanden bewaard konden blijven. Ook groenten en aardappelen lagen in de kelder, hoewel de laatste ook wel werden ingekuild of in een speciale, half verdiepte aardappelbewaarplaats elders op het erf werden opgeslagen. In de koele kelders werden ook de eieren bewaard. Omdat in de tijd voor de legbatterijen de kippen alleen in het zomerseizoen eieren legden, werden de eieren geconserveerd zodat ze ook in de winter beschikbaar waren. Hiervoor waren verschillende methoden, onder meer door ze in grote stenen vaten of Keulse potten onder te dompelen in kalkwater of in 'waterglas', een waterige natriumsilicaatoplossing.

Koelen was een van de beste en goedkoopste manieren om voedsel te conserveren, maar tot in het begin van de twintigste eeuw werden ook andere methoden toegepast zoals drogen, roken, konfijten en het onder een vetlaag bewaren. Zouten of pekelen was eveneens goedkoop en eenvoudig, men had er slechts een hoeveelheid zout en een paar inmaakpotten voor nodig. Verschillende groentesoorten werden op deze wijze geconserveerd en in vrijwel elke boerderij stonden wel een paar potten zuurkool, andijvie, raapstelen en snij- of sperziebonen in de kelder. Andere groentesoorten, waaronder bonen, erwten en boerenkool, werden gedroogd, net als allerlei fruit. Dit deed men in de hete lucht van een vuur, in een bakoven of fornuis, en bij erg droog weer kon het ook in de buitenlucht.

Vlees kon 's winters in de buitenlucht gevriesdroogd worden, maar vaker werd het gedurende enkele weken gezout in houten, betegelde of cementen pekelduiken in

de kelder. Naar gelang de regionale gewoonte, werd dit gepekeld vlees vervolgens gerookt of aan de zoldering gedroogd. In veel boerderijen gebeurde het roken in de grote open schouw, in andere boerderijen was daarvoor op zolder in het rookkanaal een speciale rookkast ingebouwd. Droog bewaard was het vlees vele maanden houdbaar. Tot na de Tweede Wereldoorlog hingen in veel boerenkeukens stukken vlees – spek, ham, worsten – aan het plafond. Voor andere levensmiddelen was er een vliegenkast, een meestal blauw geschilderde en met gaas afgesloten kast waarin het voedsel tegen vliegen werd beschermd.

Door al deze conserveringsmethoden bleven de producten weliswaar behouden, maar de smaak en de voedingswaarde verminderden sterk. Vooral vlees werd al gauw taai of ranzig. Alleen gedroogde appeltjes, die in blikken op zolder werden bewaard, waren een echte lekkernij.

In het begin van de twintigste eeuw verbeterde de voedselconservering sterk door de opkomst van het wecken. Deze al ruim honderd jaar eerder ontdekte conserveringsmethode voor groenten en fruit nam een grote vlucht nadat de firma Weck omstreeks 1900 de benodigde apparatuur in de handel had gebracht. Het procédé van verhitting gevolgd door afsluiting van lucht werd toen al enkele decennia succesvol toegepast in fabrieken waar conservenblikken met groenten en fruit werden gevuld. Door de komst van de diepvriezer verdwenen de traditionele conserveringsmethoden echter in snel tempo. Op het platteland kwam het diepvriezen al vanaf de jaren vijftig in zwang. Hiermee liepen de boeren duidelijk voor op de stedelingen.

Door schaalvergroting, mechanisatie en milieu- en warenwetgevingen is het al lang niet meer mogelijk dat boerderijen grotendeels zelfvoorzienend zijn. De in de haardpartij opgenomen ovens waarin vroeger het brood werd gebakken, zijn nog in verschillende oudere boerderijen te vinden. Vanwege het brandgevaar verdween de oven echter uit de boerderij en werden op het erf, op enige afstand van de boerderij, vrijstaande stenen bakhuizen gebouwd. Ook het merendeel van deze ovens zijn nu niet meer in gebruik. Tegenwoordig wordt het brood, net als de meeste andere levensmiddelen, in winkels gekocht. Hier is door kassenteelt, specialisatie en invoer vanuit het buitenland gedurende het gehele jaar een groot assortiment verkrijgbaar dat door conserveermiddelen, de koelkast en de diepvries beduidend langer houdbaar is geworden dan vroeger ooit mogelijk was.

< Achter de schuifdeur uit 1926 bevindt zich deze half verdiepte kelder, overdekt met een balklaag. Door de aangebrachte schappen langs de muren en de plankjes boven het trapgat is optimaal gebruik gemaakt van de ruimte.
[Pillen, Lichtenvoorde](#)

Koekjes en gedroogd fruit werden vanaf het eind van de negentiende eeuw vaak in blikken opgeslagen. De grote blikken kwamen op zolder, de kleine blikjes kregen een plek in de woonkeuken of op schappen net boven de trap naar de kelder.
[Meeshoeve, Oud-Gastel](#)

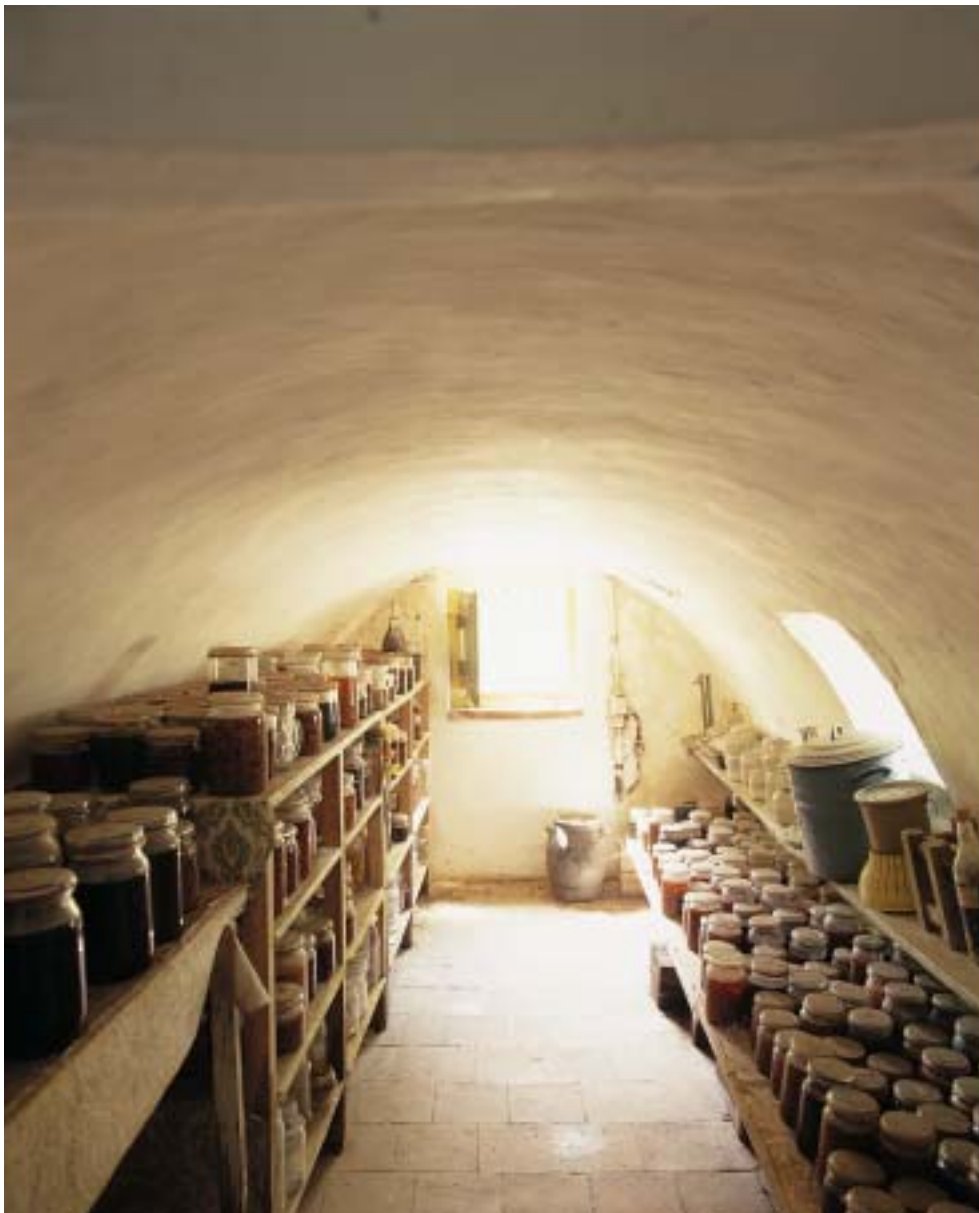

De donkere, overwelfde kelder onder de opkamer was vroeger wat de koelkast vandaag is. Zuivelproducten, fruit en andere beperkt houdbare levensmiddelen kregen een plaats in deze ruimte, die meestal is gesitueerd aan de koele kant van de boerderij.

Meeshoeve, Oud-Gastel

Na de oogst werden voorraden groente en fruit aangelegd voor de winter. In de eerste helft van de twintigste eeuw was wekken de gangbare manier van conserveren. Nadat het voedsel was gekookt werd het in glazen potten opgeslagen die luchtdicht werden afgesloten.

Meeshoeve, Oud-Gastel

Van dit half verdiepte keldertje onder de vloerbalken van de opkamer zijn de wanden betegeld en is de vloer voorzien van plavuizen. De ruimte, die werd gebruikt voor zuivel- en kaasbereiding, was daardoor gemakkelijk schoon te maken.
[Boerpad 12, Ruinerwold](#)

Om te voorkomen dat kelders muff en vochtig werden zijn meestal enkele vensters aangebracht voor de ventilatie. Veel keldervensters zijn aan de buitenzijde voorzien van diefijzers of houten staken.
[Maneschijnhoeve, Sint Anna ter Muiden](#)

Een schoorsteen in de boerderij was meer dan een afvoerkanaal alleen. Er werd vlees in gerookt en de afgegeven warmte kon worden benut voor het drogen van voedsel. Hier liggen walnoten uit de eigen boomgaard bij de schoorsteen op zolder.
[Westend 13, Sint Nicolaasga](#)

De zolder boven het woongedeelte was vanouds een van de plaatsen waar een deel van de oogst werd opgeslagen. Tegenwoordig zijn voedselvoorraden overbodig en dient de ruimte vaak als slaapkamer, als bergplaats voor oude spullen of zoals in dit geval als ontspanningsruimte.

[Meeshoeve, Oud-Gastel](#)

Zolders werden ook gebruikt voor het drogen van de was. De blauw geschilderde droogstokken zijn aan de gebogen schenkelspanten bevestigd.

[Zuidbuurt 28, Vlaardingen](#)

In het boerenbedrijf is er van oudsher veel aandacht voor hygiëne. Daarom zijn in kelders niet alleen tegels en plavuizen toegepast, maar ook blauwsel tegen de vliegen.

[Ernstheem, Winsum](#)

Slapen

De bedstee is een van de meest tot de verbeelding sprekende interieuronderdelen van een boerderij. In deze kleine, achter deurtjes of gordijnen verborgen slaappleats kon het boerengezin tot rust komen en herstellen van de dagelijkse inspanningen. Slechte ventilatie, ongedierte en vuil vormden echter een groot probleem en maakten de bedstee niet tot de knusse ruimte die we tegenwoordig in gedachten hebben. Toen men aan het einde van de negentiende eeuw steeds meer belang ging hechten aan hygiëne en in 1901 de Woningwet werd aangenomen, was het dan ook afgelopen met de eeuwenoude bedstee en deed de slaapkamer met het losse bed of ledikant zijn intrede in de boerderij. Niettemin zijn er op het platteland veel bedsteden bewaard gebleven en wordt er tot op de dag van vandaag nog in geslapen.

De bedstee bleef eeuwenlang in gebruik zonder noemenswaardige vernieuwingen. In feite is zij niets meer dan een kleine, rechthoekige slaappleats, weggewerkt achter een houten wand of uitgebouwd in een stenen kamermuur. In de ruimte bevond zich het bed dat vanwege de kou en het optrekkende vocht op enige afstand boven de grond lag, op een drager met een houten bodem. Om in de bedstee te komen gebruikte men een vast opstapje, een trapje, bankje of gewoon een stoel, waarover men 's avonds de kleren hing.

De bedstee bood in het algemeen plaats aan twee volwassenen of meerdere kinderen. Het bed was uit diverse lagen opgebouwd. Op de bodem lag van oudsher een verende onderlaag van stro, die vanaf de achttiende eeuw langzamerhand werd vervangen door een met stro of paardenhaar gevuld matras. Hierop kwam een tijken hoes of beddenzak die gevuld was met veren en dons van ganzen of eenden. Daarbovenop lagen, naar gelang de rijkdom van de boer, linnen of katoenen lakens en diverse wollen dekens, soms afgedekt door een spreij. Een losse plank voor de opening, de beddenplank, moest voorkomen dat dit bed naar buiten schoof.

De binnenkant van de bedstee was vanuit hygiënisch oogpunt meestal afgewerkt. Stenen wanden waren gewit of betegeld, terwijl houten schotten werden geschilderd in kleuren variërend van lichtbruin tot helblauw. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werden de wanden ook wel bekleed met papierbehang.

De ruimte onder het bed werd optimaal benut. Afgesloten door een luik konden er aardappelen of appels

worden opgeslagen of er bevonden zich grote schuifladen waarin de allerkleinste kinderen sliepen. Baby's en peuters werden ook wel in de ouderlijke bedstee ondergebracht. Hiervoor was dan tegen de wand, aan het voeteneinde, een krib bevestigd. Een legplank boven het hoofdeind behoorde eveneens tot de vaste onderdelen. Op deze plank stond meestal een olielampje of een kandelaar en soms een nachtspiegel, kruik of kan. Een enkele keer hing er een koord of touw aan het plafond, de beddenkwast, waaraan men zich vanuit het bed kon optrekken.

Hoe sober of rijk de aankleding van de slaappleats ook was, de warmte in een bedstee werd vooral bepaald door de situering ervan. Deze bepaalde in hoeverre de ruimte beschermd was tegen kou, vocht en tocht. De meeste bedsteden zijn dan ook aan te treffen in het hart van het woongedeelte: in de woonkamer of in de woonkeuken. Hier zijn, in de buurt van de stookplaats, tegen of in de kamermuren slaappleatsen gecreëerd. Opkamers dienden eveneens als slaapruijnte. Toch waren deze droge vertrekken niet altijd even warm en zullen het vooral de oudere kinderen en de dienstmeiden zijn geweest die hier sliepen.

De houten wand die voor een kamermuur werd geplaatst kreeg een zo praktisch mogelijke inrichting. Zo waren er niet alleen bedsteden maar ook kledingkasten, servieskasten en andere bergruimten in aangebracht. Soms zijn het ware pronkstukken en is tussen de bedsteden een 'diggelkast' aanwezig, de kast waarin het pronkservies was opgeborgen. In rijke boerderijen zien we ook houtsnijwerk of met decoratieve patronen en houtimitaties beschilderde bedsteewanden.

Minder warm en uitbundig waren de bedsteden voor het personeel. Vooral de knechten hadden het zwaar te verduren. Zij kregen een slaappleats toegewezen voor of achter op de deel, boven de koeien op de hilde, of in de buurt van de hooitas. Dit met planken afgeschoten vertrek was klein, donker en meestal slechts met een ladder te bereiken.

Met de opkomst van aparte slaapkamers, voorzien van vrijstaande bedden of ledikanten, verschoof het slapen in de twintigste eeuw van beneden naar boven. De ruimte beneden was beperkt met als gevolg dat de zolder, die van oorsprong veelal bestemd was voor de opslag van de oogst, een nieuwe functie kreeg.

- < Aan een smalle gang achter de woonvertrekken ligt deze bedstee die tot op de dag van vandaag in gebruik is. De bedstee is, zoals in vele Noord-Hollandse boerderijen, uitgebouwd in het hooivak en bood daardoor 's winters voldoende warmte en beschutting.
[Boerderij te Schermer](#)

In diverse boerderijen zijn in de opkamer bedsteden ondergebracht. Het onderkelderde vertrek had vaak weinig stahoogte en was niet altijd even warm, maar bood wel enige privacy.
[Broedersbouw, Beemster](#)

De beschildering van bloemen, ranken en guirlandes op deze achttiende-eeuwse bedsteewand in de voormalige keuken – thans woonkamer – van een Zeeuws-Vlaamse boerderij is grotendeels bewaard gebleven.

Maneschijnhoeve,
Sint Anna ter Muiden

Links naast de bedstee met openstaande deuren bevinden zich een uitgebouwde secretaire en een deur die toegang geeft tot het 'vrijerskamertje'.
Boerpad 12, Ruinerwold

Deze ruime achttiende-eeuwse bedstee met betegelde achterwand was tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw in gebruik.
Boerpad 12, Ruinerwold

Bergplaatsen zijn bij de meeste bedsteden aan te treffen. Niet alleen boven het bed in de vorm van een plankje of complete kastjes, maar ook eronder. Zoals hier, waar de restruimte wordt gebruikt voor het plaatsen van schoenen en een po.

80

Meeshoeve, Oud-Gastel

In een bedsteewand opgenomen servieskasten komen zowel in de woonkeuken als in de mooie kamer voor. Vaak zijn de legborden versierd of half rond uitgesneden.

[Meeshoeve, Oud-Gastel](#)

Het onderscheid tussen bedstee en kledingkast is aan de buitenkant van de houten wand niet altijd te zien. Vooral vanaf de negentiende eeuw gaan achter dezelfde deuren verschillende functies schuil.

[Meeshoeve, Oud-Gastel](#)

In de 'mooie kamer' van het onderkelderde voorhuis in deze Friese kop-hals-rompboerderij uit 1863 bevindt zich een statige bedsteewand met kroonlijst, pilasters en middenrisaliet.

Lutje Lollum 2, Franeker

Deze opkamer uit 1872 was vanouds de slaapkamer. Achter de paneeldeuren bevinden zich diverse bedsteden die een generatie later al buiten gebruik werden gesteld en zijn vervangen door losstaande bedden.

Westend 13, Sint Nicolaasga

Boven de bedsteden, tussen de oude portretfoto's, bevindt zich een bergplaats die slechts met een trap of ladder bereikbaar is.

Bissems Hofstede, Marle

Bedsteewanden die deel uitmaken van de belangrijkste woonvertrekken zijn vaak rijk gedecoreerd. In deze boerderij zijn de panelen met bloemen en biezen beschilderd en worden de architraven aan weerszijden van de deuren extra geaccentueerd door hun rode kleur.

Neerbroek 5, Boekel

In de houten zijwand van de koeienstal, bevindt zich een bedstee. Hier sliep vroeger de knecht (en zijn vrouw) die zo het vee in de gaten kon houden en daarnaast optimaal profiteerde van de warmte van de dieren.

[Cornelishoeve, Noordbeemster](#)

Tussen de verblikken, in een buiten gebruik geraakte bedstee, bleef de kribbe bewaard waarin de kleinste kinderen werden ondergebracht. De kribbe bevindt zich aan het vroegere voeteneind en is halverwege de hoogte aan de houten wand bevestigd.

[Cornelishoeve, Noordbeemster](#)

Slapen op zolder gebeurde al in de negentiende eeuw, maar het werd pas echt gangbaar in de twintigste eeuw. Ruime zolders met grote ledikanten vervingen de benauwde bedsteden.

[Haakswold 17, Ruinerwold](#)

Op zolder, direct onder de opgehoogde rieten kap, zijn twee slaapkamers getimmerd.

[Lageweg 45, Ouderkerk aan de IJssel](#)

Boven de woonkeuken, in de schuur, is het vroegere slaapvertrek van de knecht bewaard. De kleine ruimte is van binnen met planken afgeschoten en had slechts een klein daklicht ter grootte van een dakpan.

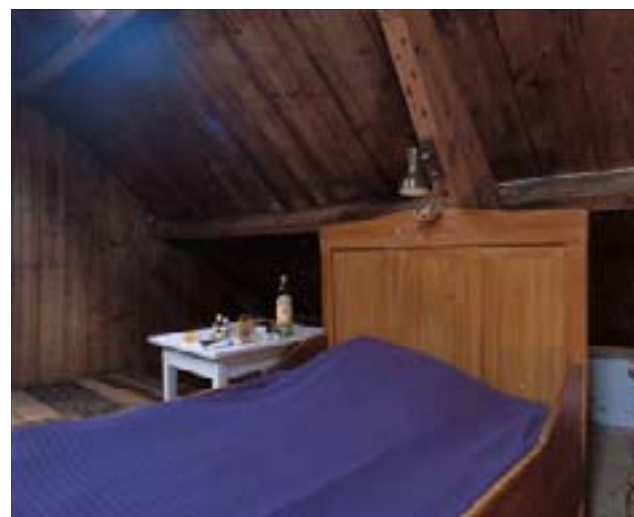
[Lutje Lollum 2, Franeker](#)

Achter de eenvoudige wand van verticale planken in de bijkeuken sliepen vroeger de meiden die werkzaam waren op deze grote Groninger boerderij.

[Ernstheem, Winsum](#)

Het ledikant van de boer staat tegenwoordig op zolder in de voormalige knechtenkamer.

[Zuidbuurt 28, Vlaardingen](#)

Op de vloer, aan de wand

Van alle gebouwtypen kennen boerderijen waarschijnlijk de grootste variatie aan vloeren: van leem, grove plavuizen en ruwe houten planken tot natuursteen, terrazzo, beschilderde houten vloeren en parket.

De aangestampte, keiharde lemen vloeren die gedurende vele eeuwen in vooral de kleinere boerderijen voorkwamen, zijn inmiddels bijna allemaal verdwenen. Ze waren weliswaar goedkoop, maar vanwege de kwetsbaarheid en het oneffen oppervlak zijn ze vervangen door duurzamere, hygiënischere en esthetisch aantrekkelijkere vloeren.

Omdat lemen vloeren lastig schoon te maken waren, kwamen ze in het woongedeelte nauwelijks voor. Daar lagen stenen of houten vloeren. De goedkoopste stenen vloeren waren de in het oosten van het land veel voorkomende vloeren van veldkeitjes in leem of klei. De keitjes, ook wel flinten genoemd, werden in decoratieve patronen gelegd, vaak voorzien van een jaartal en initialen.

Natuurstenen vloeren komen in Nederland alleen in de rijkere boerderijen voor. Meestal zijn ze samengesteld uit tegels van hardsteen, zandsteen of kalksteen. Soms is zelfs voor grote marmeren platen gekozen. Al vele eeuwen werden ook gebakken vloertegels gebruikt: de plavuizen of estriken in zowel geglazuurde als ongeglaazuurde uitvoering en in uiteenlopende kleuren (grijs, rood, blauw, geel, groen, zwart) en patronen. Deze plavuizen zijn nog vaak in kelders of bijkeukens aanwezig. Een bijzonder type vloer dat vooral in de Achterhoek en in Twente voorkwam, bestaat uit zogeheten kannen- of potscheuren. Vloeren van deze restproducten van de aardewerkindustrie zijn buitengewoon vochtbestendig en slijtvast. Hetzelfde geldt voor vloeren van terrazzo of granito, bestaande uit gepolijste, in cement geperste stukjes marmer of steen, die vanaf het einde van de negentiende eeuw vooral in gangen, keukens en badkamers werden toegepast. Tegelijkertijd deden ook de dunne, hardgebakken ongeglaazuurde Engelse en Franse tegels in verschillende kleuren, vormen en maten hun intrede.

In de loop der jaren zijn stenen vloeren op grote schaal vervangen door houten vloeren. Voor de naast elkaar gelegde planken werd in de meeste gevallen grenenhout gebruikt, in de oudere boerderijen ook wel eikenhout. Om hout te besparen werden vroeger de planken niet altijd recht gezaagd, maar behielden deze de taps toelopende vorm van de boom om de totale planklengte en plankbreedte optimaal te benutten. De delen werden dan om en om gelegd (kop-staart) met als gevolg niet-evenwijdig lopende naden.

Houten vloeren bleven onbehandeld, werden bewerkt met was of lijnolie of werden beschilderd. Deze beschilderingen bestaan soms uit een imitatie van een ander materiaal of andere bekleding, zoals natuursteen, plavuizen,

een andere houtsoort of tapijten. Maar ook decoratieve fantasiebeschilderingen komen voor, zoals een bestempeling met aardappelen, de zogeheten vinger- en voetenmarmeringen of meer abstracte sjabloonschilderingen.

In veel boerderijen werd op de houten of stenen vloer van de mooiste kamer een zandtapijt aangebracht. Deze in vrijwel het gehele land voorkomende traditie om één keer in de week een vloer ´aan te kleden´ door er met fijn gezeefd zand een patroon op te strooien, raakte in de jaren dertig van de twintigste eeuw in onbruik en is in de tweede helft van de eeuw geheel verdwenen. Dit zandstrooien was ook functioneel: door het zand werd de vloer geschuurd en bleef daardoor schoon.

Voor de bekleding van de wanden was de keuze beperkter: stenen muren werden simpelweg gewit of met blauwsel bestreken, gepleisterd, betegeld of behangen, houten wanden werden beschilderd. Ter bescherming van de muur of als pronkelement werd soms een lambrisering aangebracht.

Gepleisterde muren kwamen vooral voor in gangen, (bij)keukens en sanitaire ruimten, nauwelijks in woonvertrekken. De laatste decennia is dit beeld sterk gewijzigd en zijn de traditionele behangsels in de woonkamers op grote schaal verdrongen door gepleisterde muren. In uitzonderlijke gevallen werden de wanden niet alleen in een kleur geschilderd, maar ook van een sjabloonschildering voorzien.

Geglazuurde tegels zijn al eeuwen een geliefde wandbekleding omdat ze uiterst functioneel en bovendien decoratief zijn. In sommige boerderijen zitten de oorspronkelijke achttiende- en negentiende-eeuwse tegels nog op hun plaats, uiteenlopend van de eenvoudige ´witjes´ tot de in blauw of paars beschilderde tegels met tal van motieven en voorstellingen. Soms werden volledige wanden betegeld, vaak de grote schouwpartijen en gewoonlijk ook de spatzone boven het aanrecht en de pompbak. In rijkere boerderijen werden hierin tableaux van zes of meer tegels opgenomen.

Beschilderde wandbetimmeringen zijn veelal in eenvoudige kleurstellingen of houtimitaties uitgevoerd, soms met ornamenten of een marmerimitatie. Vaak maakten bedsteden deel uit van deze houten wanden.

Geschilderde linnen behangsels zijn alleen bij hoge uitzondering in de rijkste boerderijen toegepast. Papieren behangsels daarentegen zijn vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw of zelfs pas in de twintigste eeuw op grote schaal aangebracht. Voor die tijd werden ze geheel met de hand gemaakt, waardoor ze erg kostbaar waren. Als gevolg van de snel wisselende modes zijn ook de papieren behangsels uit voorbije stijlperioden inmiddels erg zeldzaam geworden.

< Deze rijk geornamenteerde deur met het originele hang- en sluitwerk heeft nog de eerste verflaag uit 1899. De glazen smetplaatjes onder de deurklink hebben hiermee hun nut bewezen.

Haakswoold 17, Ruinerwoold

Op de vloer naast de schouw en een van de zijmuren liggen geen keitjes maar rode en zwarte plavuizen. Een bijzonder element in deze herd uit 1831 is de ingebouwde klok.

Erve Teesselink, Rietmolen

Tussen de twee deuren die toegang geven tot de kelder en de melkkamer bevindt zich een ingebouwde broodkast. De gehoute deuren vormen een harmonisch geheel met de betegelde wand.

[Erve Teesselink, Rietmolen](#)

Detail van de keitjesvloer waarin de initialen van drie generaties bewoners zijn verwerkt: 'IT IS' Jan Teeselink x Jenneken Sweerink getrouwd in 1791, 'WT RA' Waanders Teeselink x Roelfke Assink, getrouwd in 1831, 'ETD ETH' Egbertus ten Dam x Elisabeth ten Heggele, de eerste Ten Dam op deze boerderij.

[Erve Teesselink, Rietmolen](#)

Detail van een betegelde wand met de karakteristieke 'blompotjes' uit het midden van de negentiende eeuw.

[Erve Teesselink, Rietmolen](#)

Onder het eind-achttiende-eeuwse tegeltafbeelding van Friese makelij staat een trofee die de eigenaar van deze boerderij heeft behaald met zijn productiefste melkkoe.
Boerpad 12, Ruinerwold

In het voorhuis van een in oorsprong zeventiende-eeuwse boerderij bevinden zich vroeg-negentiende-eeuwse tegeltafbeelding, waaronder dit landelijke tafereel.
Hoogerhorst, Hoogland

Een papieren panoramabehangsel van omstreeks 1835 in een voormalig woonvertrek – nu slaapkamer – van deze Groninger boerderij. In Nederland zijn slechts enkele van dit uitzonderlijke type behangsel bewaard gebleven.

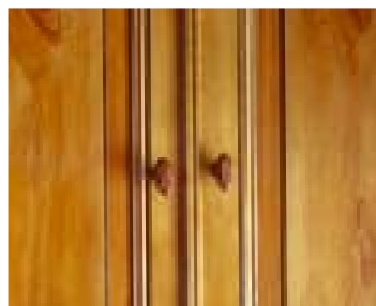
[Ernstheem, Winsum](#)

De knoppen op de gehoute bedstedeur in de mooie kamer zijn rijker van vorm dan die in de woonkamer.

[Zuidbuurt 28, Vlaardingen](#)

In de woonkamer hebben de houten deurknoppen de karakteristieke amandelvorm.

[Zuidbuurt 28, Vlaardingen](#)

Tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw waren kleurige behangsels de achtergrond voor schilderijen, prenten of portretfoto's.

Meeshoeve, Oud-Gastel

De gehoute deuren, beschilderde lambrisering, terrazzovloer en het klassieke behangsel geven deze woonkamer uit 1926 een eigentijds karakter.

Pillen, Lichtenvoorde

Woonkeukens moeten goed en gemakkelijk schoon te maken zijn. 'Potscheuren' op de vloer, een met een waterafstotende verf geschilderde lambrisering en gepleisterde wanden die met een eenvoudige sjabloonschildering zijn gedecoreerd.

Pillen, Lichtenvoorde

Een van de voorkamers van een stolpboerderij uit 1889 met een traditionele inrichting. Het houten plafond is door lijstwerk in decoratieve vlakken verdeeld.

Boerderij te Schermer

De suitekamer gezien vanuit de voorkamer. Schuifdeuren, plafond, haardpartij en spiegel dateren uit de bouwtijd van deze overdadig gedecoreerde Drentse boerderijvilla uit 1899.

Haakswold 17, Ruinerwold

94

Binnendeur tussen woon- en
bedrijfsgedeelte met gekleurd en
geëts glas, gezien vanuit de stal.
[Westend 13, Sint Nicolaasga](#)

Dezelfde binnendeur, nu gezien
vanuit de gang in het woon-
gedeelte. De kleurstelling van de
deur is hier aangepast aan die
van de wanden.
[Westend 13, Sint Nicolaasga](#)

Deze gang uit 1919 heeft een
kleurig betegelde vloer en
lambrisering, en wanden met
gesjabloneerde motieven.
[Neerbroek 5, Boekel](#)

Het trappenhuis met de brede trap, bewerkte trapleuningen, sjabloonschilderingen op muren en plafonds geeft de rijkdom aan van deze in 1906 onder architectuur gebouwde boerderij.
Vredegoed, Tienhoven

Het zwanendecor op deze geëtste ruit in de deur tussen de ontvangsthal en de bijvertrekken is uitgevoerd in art-nouveaustijl.
Vredegoed, Tienhoven

Niet alleen de witmarmere vloer en plinten hebben een rijke uitstraling, maar ook de in 'ton-sur-ton' uitgevoerde sjabloonschilderingen op de wanden.
Vredegoed, Tienhoven

De gedecoreerde voordeur vormt één geheel met de daarachter gelegen ruime hal en trappenhuis. Kostbare materialen en sierlijke ornamenten gaan hier samen met zorgvuldig vakmanschap.

Vredegoed, Tienhoven

Licht, warmte, lucht

'Dat open haardvuur onder den wijden schoorsteen is het altaar der huiselijkheid.' Zo schetst de Achterhoekse schoolmeester H.W. Heuvel (1864-1926) het belang van het open haardvuur in de boerderij. De haard was de bron van warmte en licht, waarvoor het gezinsleven zich afspeelde. Hij verwarmde het huis, diende voor de bereiding van voedsel en zorgde bovendien voor ventilatie.

De oudste vorm van het open haardvuur is de vrije haard: een plaats om te stoken midden in de ruimte, zonder een speciale rookafvoer. Het vuur brandde op een kleine verhoging of gewoon in een ondiepe kuil in de grond. De rook kringelde omhoog en verdween tussen de aanwezige kieren of door een speciaal daarvoor aangebracht luik in de nok van het dak. Omdat ze geen schoorsteen hadden werden boerderijen met een vrije haard ook wel rookhuizen genoemd. Ze waren geheel 'doorrookt' en boden weinig wooncomfort.

De vrije haard werd al snel verdrongen door de open haard met rookafvoer. Het vuur werd naar een buiten- of binnenmuur verplaatst en boven het vuur werd een rookvang met afvoer aangebracht. Dit was een hele verbetering en bovendien had deze haard het voordeel dat de muur de opgewekte warmte voor een deel in de vorm van stralingswarmte teruggaf. Het vuur brandde op een ondergrond, meestal een gietijzeren plaat, en tegen de brandmuur werden speciale stenen of een gietijzeren haardplaat geplaatst. Hoewel het gebruik van gietijzer een gunstig effect had op de stralingswarmte, was de open haard warmtetechnisch gezien niet ideaal. Het grootste deel van de warmte verdween in de rookvang en de haard verwarmde alleen de naar het vuur gerichte kant van de mensen.

De haard werd vanouds gebruikt voor het bereiden van voedsel. Toen omstreeks het midden van de negentiende eeuw de kachel werd geïntroduceerd was dat een hele stap vooruit, zeker ook wat betreft het koken. In de open haard werd een plattebuiskachel of een heus fornuis gezet. De vaak fraai geëmailleerde ventilatiehaarden die aan het einde van de negentiende eeuw beschikbaar kwamen waren bijzonder gerieflijk en gaven een plezierige warmte. Centrale verwarming werd vanaf de jaren dertig langzamerhand ingevoerd.

Generaties lang was het haardvuur de vrijwel enige lichtbron in de boerderij. Als het nodig was bediende men zich van olielampjes of van vetkaarsen die men vaak zelf maakte. Deze leverden slechts een zwak schijnsel op. Na 1860 verscheen echter een nieuwe verlichting, de petroleumlamp. Deze lamp gaf veel en gelijkmatig licht dankzij de vaak rondgelegde pit, waardoor veel zuurstof tot de vlam toetrad, en het zogenoemde trekglas. Boven de tafel gehangen bood hij de mogelijkheid in de avonduren nog allerlei dingen te doen. In de stad zou het lichtgas op den duur de rol van petroleumverlichting overnemen, maar op het platteland verliep de ontwikkeling anders. Omdat ze te ver van de steden lagen werden boerderijen immers niet snel op een gasnet aangesloten. Toch waren er delen van het platteland waar al vroeg gebruik werd gemaakt van een eigen gasvoorziening. In 1875 maakte Wouter Sluis in de Beemster bijvoorbeeld voor het eerst gebruik van zogeheten brongas voor verlichtingsdoeleinden. Brongas bestaat grotendeels uit methaan dat met bronwater opborrelt. De houders voor dit gas zijn in sommige boerderijen in de Beemster, de Schermer en West-Friesland nog steeds aanwezig, hoewel het gebruik ervan om milieutechnische redenen lange tijd is ontmoedigd. Met de elektrificatie van het platteland tijdens het interbellum deed het elektrische gloeilicht zijn intrede.

Voor het ventileren van de woonruimte deed de open haard uitstekend dienst. Met de grote hoeveelheid warmte die in de schoorsteen verdween werd lucht van elders uit het huis via de kamer aangezogen, waardoor daar letterlijk luchtverversing optrad. Werd er echter een deur opengezet, dan had men al snel last van tocht. Het openschuiven van de ramen gebeurde op het platteland slechts twee keer per jaar, namelijk bij de grote schoonmaak in voor- en najaar. De nieuwe inzichten over hygiëne die aan het einde van de negentiende eeuw opgang maakten, drongen ook langzamerhand door op de boerderij. Stadse voorzieningen werden geïntroduceerd. Zo zien we in de buitengevels vaak de mooie gietijzeren rozetten waarachter ventilatiekanalen schuilgaan. Ook binnenshuis werden in plafonds ventilatievoorzieningen gerealiseerd om de kwaliteit van de atmosfeer te verbeteren.

< De gaskraan voor het brongas is zeldzaam geworden.
Broedersbouw, Beemster

Klassieke schouw met geprofileerde kroonlijst en een betegeling met getorste kolommen aan de zijkanten en een brede middenbaan. Hiervoor staat de onmisbare gietijzeren haardplaat.

Broedersbouw, Beemster

100

De natuurstenen schouw in de woonkamer van Kloosterwijtwerd dateert van 1461 en is afkomstig uit het afgebroken Johannieterklooster. Het is het oudste interieuronderdeel van deze boerderij.

[Kloosterwijtwerd, Usquert](#)

Oorspronkelijke gaslamp in de meidenkamer van een boerderij uit 1889.

[Boerderij te Schermer](#)

Kooldraadlamp met originele kap en 'kristallen stengels', opgenomen in het stucwerkplafond van de linkervoorkamer in deze Drentse boerderijvilla uit 1899.

[Haakswold 17, Ruinerwold](#)

Raampje in de herd met uitzicht op de stal. De petroleumlamp was lang de belangrijkste verlichtingsbron in huis.

[Neerbroek 5, Boekel](#)

Luxueuze boerderijen uit omstreeks 1900 zijn voorzien van allerlei technische noviteiten, zoals dit elektrische belknopje om de bediende te waarschuwen.

[Vredegoed, Tienhoven](#)

In deze Groninger boerderij lag de voorraad kolen opgeslagen in een brede houten schacht in het stalgedeelte, direct naast de toegangsdeur tot het woonhuis. Via een opening onderin werden de benodigde kolen geschept.
[Ernstheem, Winsum](#)

In de hoek van het beschilderde slaapkamerplafond bevindt zich, onopvallend, een gietijzeren ventilatierozet.
[Kloosterwijkwerd, Usquert](#)

Ventilatieopening in de vloer van de knechtenkamer met gietijzeren rooster en houten deksel. Onder deze kamer bevindt zich de woonkeuken.
[Lutje Lollum 2, Franeker](#)

Ventilatie-opening met houten afdekplaatje in de zoldervloer boven de slaapkamer.
[Zuidbuurt 28, Vlaardingen](#)

Bij het drooghouden van de muren spelen deze gietijzeren ventilatie-rozetten een belangrijke rol.
[Bissems Hofstede, Marle](#)

Het beeld van de koffiepot op de kachel is door de komst van de centrale verwarming vrijwel geheel verdwenen. Opmerkelijk is de bont beschilderde schoorsteenmantel en de groene geëmailleerde kolenkachel.

Meeshoeve, Oud-Gastel

Boven de schoorsteenmantel hangt, geheel volgens de mode in de eerste helft van de twintigste eeuw, een kleed. Voor de haardpartij uit 1899 staat een 'moderne' gashaard.

Haakswold 17, Ruinerwold

Voor deze haardpartij uit omstreeks 1919 staat een giet-ijzeren kachel waarvan de afvoerpijp achter de vlakke houten boezem is weggewerkt.

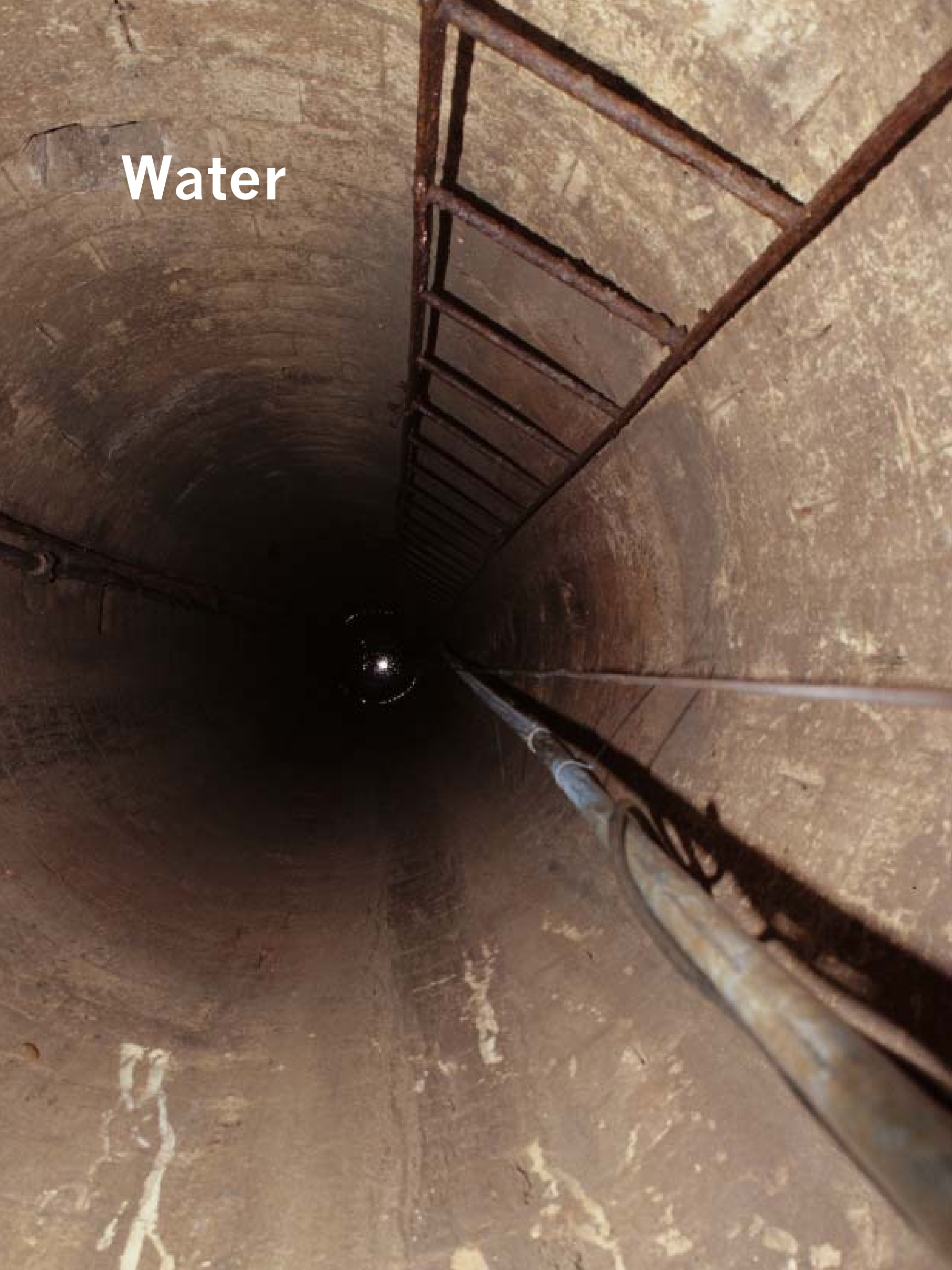
[Neerbroek 5, Boekel](#)

Deze zwartmarmeren schoorsteenmantel is aangebracht bij de verbouwing van de boerderij in 1911. Uitzonderlijk is het geschilderde inzetstuk in de haardopening. Dergelijke inzetstukken werden tijdens de zomermaanden voor de open schouw geplaatst om deze aan het gezicht te onttrekken.

[Bernse Hoef, Herpt](#)

Water

Grond-, regen- en oppervlaktewater waren generaties lang de enige waterbronnen op de boerderij. Na de komst van de waterleiding in de grote steden, vanaf het midden van de negentiende eeuw, duurde het nog lang voordat het platteland daarvan kon profiteren. Door de grote afstanden waren aansluitingen immers kostbaar en pas ver na de Tweede Wereldoorlog zou het gehele platteland van stromend water zijn voorzien.

Drinkwater op de boerderij kwam dus uit een put of een regenwaterbak. Een put kon niet overal worden geslagen. In de grondlagen moest transport van water mogelijk zijn en bovendien was de kwaliteit van het water van belang. Op zandgronden was het beter putten slaan dan in veen of klei. Een put kon worden gemaakt van rondom vermetelde bakstenen of van op elkaar gestapelde tonnen. Beide constructies waren voldoende om de put tegen instorten te beschermen. Boven de grond stond een houten of vermetelde putkuip met een houten of plaatijzeren deksel. Het water werd geput door een aker (emmer) aan een touw of ketting in de put te werpen of door gebruik te maken van een haalboom. Dit was een stok die rustte op een gaffelvormige staander, vaak gewoon een oude boom. Aan de ene kant van de haal zat de puthaak met de aker, aan de andere kant een contragewicht om de bediening te vereenvoudigen.

Waar de ondergrond het slaan van een put niet toeliet was men aangewezen op regenwaterbakken. Dat konden eenvoudige houten tonnen zijn die onder de vergaarbak van een goot werden gezet, of in de grond aangelegde gemetselde waterkelders die werden gevoed door regenwater dat via de goten werd opgevangen. Dit water was goed te gebruiken maar door vuil in de goot – bijvoorbeeld van onder de pannen nestelende vogels – was het niet optimaal van kwaliteit. Stond de put ‘ergens op het erf’, de regenwaterbakken stonden steevast direct tegen een bouwmuur om het regenwater gemakkelijk te kunnen opvangen. Het water werd met een houten of loden pomp uit de waterkelder gepompt. De traditionele waterpomp met pompbak, zwengel, uitlaat en wekkertje stond in de keuken of in de stal. De waterpomp bestond uit een houten of stenen pomphuis waarin zich de eigenlijke pomp bevond. Een belangrijk onderdeel hiervan was de loden

pompbuis, met daarin de zuiger die met een zuigerstang aan de zwengel was bevestigd. In de trechtervormige verbreding tussen pompbuis en zuigbuis bevond zich een klepje. Het opgepompte water verzamelde zich in een met lood beklede eikenhouten pompbak. Was er te veel water opgepompt dan liep het overschot aan water weg door een overlooppijpje, het zogenoemde wekkertje. Via een sluitende bronzen of messing kraan in de pompbak kon het water worden afgetapt. Onder de pomp bevond zich een hardstenen gootsteen met een vast koperen of loden rooster. Naast deze gootsteen stond een houten ‘regtbank’: aanrecht zouden wij nu zeggen. Een bijzondere type pomp is de gietijzeren Douglas-pomp die aan het einde van de negentiende eeuw op de markt kwam. Deze is op veel boerenerven nog aanwezig. Na de elektrificatie van het platteland schaften sommige boeren een elektrische pomp aan om het water te kunnen oppompen. Met de komst van de waterleiding verdwenen de meeste waterpompen. Soms bleef de pompbak met de glanzende kraan bewaard, maar werd de houten regtbank vervangen door een nieuwe vinding: het granito aanrechtblad. Dit kunststenen blad heeft op zijn beurt vaak plaatsgemaakt voor een roestvrijstalen, houten of kunststoffen exemplaar.

Zowel bij putten als bij waterkelders had men te maken met grondwaterverontreiniging als gevolg van mest op de boerderij en het erf. Zowel de potstal als de mestvaalt waren in dit verband notoire boosdoeners. En hoewel de waterkelder in principe waterdicht was vermeteld, bleek de invloed van verontreiniging merkbaar in de kwaliteit van het water. Een hele verbetering waren dan ook de waterdichte betonnen waterkelders die omstreeks 1900 verschenen. In deze tijd ging men er ook toe over diepere grondlagen aan te boren. Dit dieptewater – het zogeheten nortonwater – was bacteriologisch zuiver maar vaak ijzerhoudend. Voor consumptieve doeleinden was zuivering nodig. Vroeger werd er goed op gelet welk water voor welk doel te gebruiken was: het beste water was voor consumptie bestemd, sloot- of vaartwater voor schoonmaakwerkzaamheden in stal en woning. Tegenwoordig wordt het schone leidingwater voor allerlei doeleinden gebruikt: uiteraard om te drinken maar ook voor het wassen van de auto.

< Deze ruim 50 meter diepe waterput bevindt zich in de kelder van de boerderij. De put is gemetseld van mergel, een Limburgse natuursteensoort, en voorzien van waterleidingen en een ladder voor inspectie.

[Sint Antoniusbank, Bemelen](#)

De waterput bij de boerderij is zeldzaam geworden. Dit achttiende-eeuwse exemplaar met gemetselde kuip wordt afgedekt door een ijzeren rooster.

[Neerbroek 5, Boekel](#)

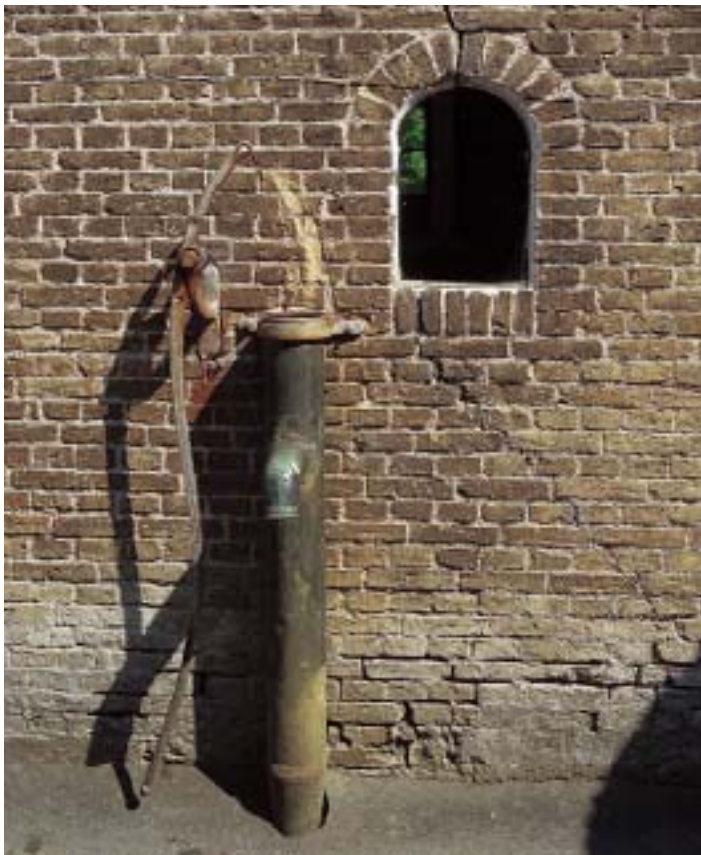

Tegen het vroegere bak- en washuis staat deze veelgebruikte pomp. Aangesloten op een waterkelder, voorzag hij in waswater en water bestemd voor het schoonmaken van melkammers, kannen en later ook de melkbussen.

Westend 13, Sint Nicolaasga

Het via de dakgoten opgevangen regenwater verdween vaak in de verborgen regenwaterkelder onder de grond. Door op de kelder een pomp of een gemetselde putkuip te plaatsen, kon het water worden opgehaald.

Broedersbouw, Beemster

Deze koperen pomp in het bedrijfs-
gedeelte van de boerderij wordt
nog elke dag volop gebruikt. Het
vullen van een emmer gaat met de
pomp aanzienlijk sneller dan via
de moderne waterkraan erachter.
[Boerpad 12, Ruinerwold](#)

In 1926 werd deze eenvoudige
pomp met houten behuizing
geplaatst. De hardgebakken tegel-
tjes in de spoelbak zijn van later
datum, net als een deel van de
wandtegels die behalve vocht-
werend vooral ook hygiënisch zijn.
[Pillen, Lichtenvoorde](#)

Vanuit de waterbak met pomp
worden via smalle goten de beide
drinkgoten voor het vee gevuld.
[Zuidbuurt 28, Vlaardingen](#)

Deze pomp uit 1906 is geplaatst
bij een grote rechthoekige kuip
van baksteen in de stal. De vol-
gepompte kuip diende ter koeling
van de melk en was tevens de bron
voor het drinkwater van de koeien.
[Vredegoed, Tienhoven](#)

Tegen de kopse wand van de koeienstal is een ijzeren waterbak geplaatst om het vee van drinkwater te voorzien.

Ernstheem, Winsum

Dit bijzondere geheel van achttiende-eeuwse pomp, hardstenen gootsteen en betonnen spoelbak heeft zijn functie niet verloren. Nog altijd wordt hier water gehaald, via de pomp of de later toegevoegde waterkraan.

Dussendijk 29, Dussen

Bij een verbouwing in 1955 werd een elektrische waterpomp met drukketer in de kelder van deze boerderij geïnstalleerd.

Willibrordushoeve, Beesel

Met de komst van de waterleiding werd de oude geut of spoelkeuken vaak gemoderniseerd met een aanrechtblok, voorzien van kastjes, spoelbakken en granito bovenblad, en nieuwe apparaten als waterboilers.

Bernse Hoef, Herpt

Naar het 'huisje'

De boerderij is lang verstoken geweest van een toilet of wc zoals wij die tegenwoordig kennen. Voor de boer was het erf – en vooral de omgeving van de mesthoop – de uitgelezen plaats voor zijn dagelijkse ‘gang’. Uit het zicht van anderen kon hij daar zijn behoefte doen. Voor de kleine boodschap kon hij overal op het erf terecht met als enige voorwaarde dat het uit de wind moest zijn. Vrouwen waren meer aangewezen op het kakhuis, het schijthuis, de poepdoos, het gemak of hoe het ook maar werd genoemd: een houten optrekje op vierkante grondslag met daarin een plank (de ‘bril’) met gat en deksel, waaronder zich een ton of emmer bevond. Naast het gat lag een stapeltje tot ‘toilet-papier’ versneden kranten. In de waterrijke gebieden werd deze voorziening direct boven een sloot of vaart gebouwd, waardoor het gedeponeerde op een vlotte wijze werd afgevoerd. Het ‘huisje’ stond begrijpelijkerwijs dicht bij de boerderij. Het stonk er enorm en men had er veel last van vliegen. Het legen van de ton op de mestvaalt was zeker geen plezierig werkje.

Als een vorm van oudedagsvoorziening kwam op het platteland ook het zogeheten stilletje voor, een houten doos met bovenin een ronde opening met deksel. Het was een soort mobiele wc, waarvan de boer en boerin op hun oude dag gebruik konden maken wanneer naar buiten gaan te bezwaarlijk was geworden.

In de negentiende eeuw ontwikkelden zich nieuwe inzichten met betrekking tot de persoonlijke hygiëne. Vooral de gegoede burgerij nam hierin het voortouw. Overigens bleef het nog steeds behelpen omdat pas na 1850 begonnen werd met de aanleg van waterleiding, en dan nog

uitsluitend in stedelijke gebieden. Zelfs in de stad deed het watercloset aanvankelijk alleen bij welgestelden zijn intrede. Stromend water bevorderde de lichaamshygiëne: er kwamen kuipbaden en later ook douches. Het boeren-gezin heeft het echter nog lang zonder deze voorzieningen moeten stellen. Pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw zou ook het platteland stromend water krijgen. Tot die tijd was men in de meeste boerderijen voor de lichaamsverzorging aangewezen op de emmer of de waskom met lampetkan. Als er al een toiletpot werd aangeschaft, dan gebeurde de doorspoeling nog altijd met een emmer water. Vaak was de toiletpot rechtstreeks aangesloten op de betonnen gierkelder of beerput. Zonder waterslot in de porseleinen pot was dit voor de neus beslist geen verbetering. Alleen de nieuwgebouwde twintigste-eeuwse boerderijen werden van begin af aan voorzien van deze faciliteiten, waarmee ze niet onder deden voor wat in de stad gebruikelijk was. Op het platteland was het al heel wat om stromend water in huis te hebben. De vaste wastafel met kraan liet lang op zich wachten, het was al een grote luxe om in elke slaapkamer een tafel met emailen of aardewerken lampetstel te hebben.

Na de Tweede Wereldoorlog werden veel oude boerderijen verbouwd en aangepast aan de moderne tijd, ook wat betreft de sanitaire voorzieningen. Een echt watercloset en een badkamer met bad of douche waren het resultaat. Ook het personeel werd niet vergeten: achter in de stal kwam een eigen wc. De oude vertrouwde poepdoos op het platteland is daarmee een unicum geworden.

De voorganger van de wc was de potstoel, ook wel stilletje, nachtkamer of kamergemak genoemd. Dit meubel, vaak met een opklapbaar deksel, bevond zich in veel slaapkamers.

Meeshoeve, Oud-Gastel

Het lampetstel met zeep- en kammenbakje waren in talloze boerderijen tot ver in de twintigste eeuw in gebruik.

Bernse Hoef, Herpt

In de boerderijen in de Noordoostpolder werd voor het personeel een apart toilet achter in de schuur gebouwd. Veel toilethokken zijn bewaard gebleven, maar ze dienen nu meestal als bergruimte.

Orion, Ens

Het secreet, doorgaans plee genoemd, werd vaak op enige afstand van de boerderij geplaatst. In Zeeland treffen we ze wel aan in een aanbouw aan het bakhuis. [Maneschijnhoeve, Sint Anna ter Muiden](#)

Het tegen de achtergevel geplaatste houten 'húske'. Pas na de aansluiting op het waterleidingnet werd het toilet in veel boerderijen binnenshuis geplaatst. [Westend 13, Sint Nicolaasga](#)

De poepdoos in het 'húske'. Eeuwenlang werd de stank van dit soort secreten uit de boerderij geweerd.

[Westend 13, Sint Nicolaasga](#)

Werken

Stallen

Omstreeks 1900 werd nog op alle boerenbedrijven vee gehouden. Ook boeren die in de eerste plaats akkerbouwer waren, hielden paarden voor de op het bedrijf benodigde trekkracht, en runderen, voornamelijk voor de mest die zij produceerden. Elke boer bezat bovendien wel enkele varkens en kippen, waarvan het vlees en de eieren dienden voor de eigen consumptie of voor de verkoop. Hier en daar werden ook schapen gehouden, vooral op plaatsen waar ze konden grazen op de heide of op buitendijks land.

Groot was de veestapel vrijwel nergens, zelfs op echte rundveehouderijen werden zelden meer dan twintig koeien gehouden. Akkerbouwers hadden aanzienlijk minder koeien, maar wel veel paarden; de grootste bedrijven telden er soms wel twintig. Het aantal varkens bleef meestal beperkt tot enkele zeugen en biggen. De varkenshouderij was vrijwel overal een neventak. Varkens konden goedkoop worden gevoederd met afvalproducten.

Het grootvee – paarden en runderen – werd ondergebracht in het hoofdgebouw van de boerderij. De paardenstallen hadden overal ongeveer dezelfde indeling. De paarden stonden in een rij opgesteld in een stal die door houten schotten of horizontale balken in open boxen was verdeeld. Doordat na de Tweede Wereldoorlog trekpaarden vrijwel overal zijn vervangen door trekkers, zijn de meeste paardenstallen verdwenen.

Koestallen waren er globaal in twee typen: de potstal op de zandgronden en de grupstal bijna overal elders. De potstal is een verdiept aangelegde stal, waarvan de vloer zich ongeveer een meter onder het maaiveld bevindt. De koeien staan daarin op hun eigen mest, die wordt vermengd met heideplaggen, bladeren en stro en door de beesten wordt aangetrapt. Op deze manier probeerden de boeren op de schrale zandgronden een zo groot mogelijke hoeveelheid mest te produceren om de vruchtbaarheid van het bouwland op peil te houden. In Noord-Brabant bevond de potstal zich midden in het gebouw, op de Oost-Nederlandse zandgronden was hij meestal tegen de lange gevel gesitueerd.

In de grupstallen stond het vee op een iets verhoogde koestand met daarachter een goot of grup, vanwaar de mest dagelijks werd verwijderd. Gewoonlijk bevond dit type stal zich langs een van de zijmuren van het gebouw. Zeeland en Zuid-Limburg kenden een afwijkend staltype. Hier ontbrak de verhoogde koestand en in plaats van een grup was er hooguit een ondiep gootje. Wel werd de mest ook hier dagelijks verwijderd.

In alle staltypen hadden de koeien een vaste standplaats. Meestal stonden ze vastgebonden aan houten staken tussen de stal en de deel of voergang. In Zeeland en het kustgebied tussen het IJ en de Dollard stonden ze twee aan twee tussen houten schotten. Op 70 tot 80 procent van de boerderijen stonden de beesten met de koppen naar binnen, zodat ze vanaf de aangrenzende deel of een voergang gemakkelijk konden worden gevoederd. In het noordelijke kustgebied echter stonden de koeien met de koppen naar de buitenmuur, met het nadeel dat men de dieren vanaf de achterkant moest voeren.

Vanaf het najaar, wanneer de koeien op stal stonden, werden ze op hun standplaats gemolken. In de potstallen, waar de beesten in hun eigen mest stonden, was dat uiterst onhygiënisch. Toen vanaf het eind van de negentiende eeuw de melkveehouderij op de zandgronden steeds belangrijker werd, begonnen overheid en landbouworganisaties dan ook een campagne om de potstal te vervangen door de veel hygiënischere grupstal. Hierdoor waren tegen de Tweede Wereldoorlog vrijwel alle potstallen verdwenen.

Omstreeks 1950 was de grupstal het overheersende staltype in Nederland, maar lang zou dat niet duren. Toen het machinaal melken vanaf de jaren vijftig de overhand kreeg, bleek al snel dat het melken van de koeien op hun standplaats arbeidsintensief en dus duur was. Goedkoper en eenvoudiger was het om de koeien zelf naar de machine te laten lopen. Hiervoor werd de ligboxenstal ontworpen, waarin de koe wel een eigen box had, maar waarin ze niet meer vastgebonden stond. Vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw zijn tienduizenden grupstallen opgeruimd en vervangen door ligboxenstallen.

Het kleinvee werd niet in de boerderij ondergebracht, maar in bijgebouwen. Varkens scharrelden vooral rond op de mestvaalt en sliepen in een hok dat bij de vaalt was gebouwd. Alleen als een varken moest worden vetgemest, bracht het al zijn tijd door in het hok waar het op gewicht werd gebracht met gerst, erwtenmeel en karnemelk. De kippen liepen overal op het erf en legden op de meest wonderlijke plaatsen eieren, ook al waren er leghokken. Het hok waar ze de nacht doorbrachten, bevond zich vaak op de zolder van het varkenshok. Schapen brachten het grootste deel van het jaar dag en nacht buiten door en verbleven alleen in de wintermaanden in de schaapskooi.

< De verfijnde detaillering van het oude koetshuis komt onder andere tot uiting in het hang- en sluitwerk, zoals de deurkruk die aan beide kanten bestaat uit een hand die een knop vasthoudt.

[Cornelishoeve, Noordbeemster](#)

De ruime paardenstallen met ruif, drinkbakken, schotten, tralies en muurtjes zijn van een hoogwaardige kwaliteit en nog altijd in gebruik.

[Kloosterwijtwerd, Usquert](#)

Het paard in het bovenlicht maakt duidelijk welke stallen zich achter de dubbele deuren bevinden.

[Kloosterwijtwerd, Usquert](#)

Paarden waren belangrijk bedrijfskapitaal, ze werden daarom goed verzorgd en ondergebracht in fraaie stallen. Deze paardenstal werd zelfs in verschillende kleuren geschilderd.

Westend 13, Sint Nicolaasga

Deze paardenstal kreeg bij de bouw in 1943 een ingemetseld drinkbakje voor de watervoorziening en een natuurstenen voergoot er pal boven.

Orion, Ens

Op de plaats waar tegenwoordig het stalen ros is gestald stonden voorheen de paarden. Van de paardenstal bleven zowel de ruif als de grote natuurstenen drinkbakken intact. Ook de klinkervloer is origineel.

Sint Willibrordushoeve, Beesel

De paarden zijn verdwenen en vervangen door machines met elektrische paardenkracht. Wat resteert is de stal met de hoge schotten, klinkervloeren en voeren drinkwaterinstallaties.

Orion, Ens

De lange houten wand naast de met klinkers bevloerde gang vormt de scheiding tussen de vele koeienstallen in de zijbeuk en de grote opslagplaatsen voor de akkerbouwproducten in de middenbeuk.
[Kloosterwijdwerd, Usquert](#)

Net als het paard heeft ook de koe haar eigen ingang tot de stallen.
[Kloosterwijdwerd, Usquert](#)

De koeienstallen in het noorden des lands zijn vaak zeer verzorgd uitgevoerd. Hier zijn aan de bovenkant, tussen de stalpalen, getoogde planken aangebracht die met geprofileerd lijstwerk zijn versierd.
[Ernstheem, Winsum](#)

In dit type stal, gangbaar in het noordelijke kustgebied, staan de koeien met de kop naar de buitenmuur. Tussen de stijlen op natuurstenen blokjes ('neutjes') en de buitengevel zijn ter afscheiding houten schotten geplaatst. Ieder vak biedt plaats aan twee koeien.
[Westend 13, Sint Nicolaasga](#)

Op de scheiding van de voergang en de koeienstal staat een lage muur met ingemetselde voerbakken.

Nieuwlands Rust, Nieuw-en Sint Joosland

124

Een goed beeld van de opbouw van de traditionele koeienstal met de voergoot, de afscheiding opgebouwd uit verticale staken – voorzien van latere drinkbakjes – en de afgetimmerde zolder, de hilde, erboven.

Pillen, Lichtenvoorde

Achter de aangepaste gebinten in de zijbeuk staan de koeien die moeten kalveren. Door ze in het hoofdgebouw te stallen zijn ze vanuit het voorhuis beter in de gaten te houden dan in de elders op het erf gelegen ligboxenstal.

Hoogerhorst, Hoogland

De gebintstijlen van oude houten draagconstructies zijn soms aangetast door vocht en meststoffen en daardoor verzakt. Hier is daarvoor een oplossing gevonden door het gedeeltelijk vervangen van de stijlen door ijzeren kolommen.

Bissems Hofstede, Marle

Hoewel deze kleine schuur met koeienstallen en hilde op het eerste oog erg rommelig lijkt, ligt er wel degelijk een zorgvuldig bouwsysteem aan ten grondslag.
[Dussendijk 29, Dussen](#)

In historische boerderijen staan de koeien vaak achter een scheiding van verticale houten staken. Tegenwoordig wordt hun plek bepaald door boxen en steken ze de koppen door afgeronde buizenframes.
[Sint Antoniusbank, Bemelen](#)

Boeren zijn creatief in het vinden van ruimte. Waar eens een oudere schuur stond – te zien aan de bouwsporen en dakaftekeningen op de gevel – is een nieuwe aankapping gerealiseerd voor het jongvee.
[Cortenbach, Voerendaal](#)

Dit jongvee staat gestald in een moderne bijschuur waar veel lucht en licht kan toestromen. In de oude boerderijen was dit nogal eens problematisch.
[Bissems Hofstede, Marle](#)

Dit gebouwtje werd in de periode 1870-1890 als koetshuis gerealiseerd. Het exterieur met vakwerkimitatie, versierde dakoverstekken en een hoge dubbele deur met spitsboog kreeg een chaletachtig uiterlijk. [Cornelishoeve, Noordbeemster](#)

Tegenwoordig is het koetshuis in gebruik als stal. Hier is het jongvee ondergebracht dat op aflopende grootte met de kop naar de muur staat opgesteld.

[Cornelishoeve, Noordbeemster](#)

Deze kathedraal van grenenhout is opgebouwd uit lange balken en zeer hoge dekbalkgebinten, die ter hoogte van de dekbalk zelfs van loopbruggen zijn voorzien.
[Broedersbouw, Beemster](#)

128

Aan weerszijden van de betegelde voergang in deze grupstal uit 1884 lopen gemetselde drinkgoten. De grenenhouten draagconstructie is opgebouwd uit gebintstijlen die in de lengterichting met elkaar verbonden zijn.
[Zuidbuurt 28, Vlaardingen](#)

Deze jongveestal uit de late negentiende eeuw wordt overdekt door een gewelfsysteem bestaande uit witgekalkte bakstenen troggewelven tussen ijzeren I-balken. De gepleisterde wanden zijn tot ruim een meter boven de vloer voorzien van een zwarte rand die bestand is tegen vuil en vocht.
[Cortenbach, Voerendaal](#)

Deze grupstal heeft een opmerkelijke achttiende-eeuwse zoldering met bakstenen gewelven tussen de houten balken. Een van de voordelen van deze constructie is het beter kunnen reguleren van de temperatuur in de stal.
[Sint Antoniusbank, Bemelen](#)

De overspanning van deze grote stal, met een brede centrale voergang, is mogelijk door de toegepaste ijzerconstructie, bestaande uit stijlen en liggers die het plafond met de gemetselde troggewelven dragen.
[Cortenbach, Voerendaal](#)

De tuigkast is een belangrijk element in de Noord-Hollandse stolph. Hierin zijn de touwen en halsters voor de koeien en paarden opgehangen aan ijzeren haken of gedraaide houten knoppen.

[Cornelishoeve, Noordbeemster](#)

Dit door een zware ijzeren beugel beschermde drinkbakje in de stierenstal dateert van 1938.

[De Oude Mars, Zwolle](#)

Deze smalle gang, bestraat met klinkers en keitjes, is de scheiding tussen koeien- en paardenstal. De gesloten horizontale plankenwand links is de zijwand van de paardenstal.

[Nieuwlands Rust, Nieuw- en Sint Joosland](#)

Schapevangers bepalen nu het beeld in de stal die in 1903 voor koeien werd gebouwd. Opvallend zijn de hoge zijgevels die een doorlopende zoldervloer mogelijk maken. De hilde in de zijbeuken werd er als een insteek tussengeplaatst.

Vredegoed, Tienhoven

Op de plaats waar vroeger het hooi werd opgetast worden tegenwoordig in het voorjaar schapen ondergebracht. De grote ruimte leent zich prima voor het maken van tijdelijke stallen wanneer de oaien gaan lammeren.

Broedersbouw, Beemster

Onder de oude ankerbalkgebinten zijn op de plaats van de voormalige potstallen en deel, gemetselde varkensstallen bewaard gebleven. Ze hebben een centrale voergang en stalopeningen aan de gangen tegen de zijmuren.

[Neerbroek 5, Boekel](#)

Een voerkar in de centrale gang van de varkensstal.

[Pillen, Lichtenvoorde](#)

Varkens werden vaak in een aparte schuur achter op het erf gestald vanwege de stank en het gevaar van ziekten voor het overige vee.

[Maneschijnhoeve,](#)
[Sint Anna ter Muiden](#)

Deze scharrelende 'hobby' varkens zijn ondergebracht in een schuurtje dat met zorgvuldigheid is gemaakt. Fraai afgewerkte varkenshokken zijn uitzonderlijk, vaak zijn het echte 'kotten', gebouwd van restmaterialen.

[Meeshoeve, Oud-Gastel](#)

Mest

Totdat aan het eind van de negentiende eeuw de kunstmest werd geïntroduceerd, was stalmest de belangrijkste meststof waarover boeren konden beschikken om de vruchtbaarheid van hun land in stand te houden. Stalmest bevat vooral stikstof, een belangrijke voedingsstof voor planten. Vooral op de zandgronden met hun tekort aan plantenvoedende stoffen was er een grote behoefte aan mest. Om de bodemvruchtbaarheid toch te kunnen handhaven ontstond hier omstreeks 1500 het systeem van plaggenbemesting. Daarbij werd de mest van de runderen vermengd met strooisel – bladeren, stro – en plaggen die werden gestoken op de uitgestrekte heidevelden. Op deze manier werd humus van de heide toegevoegd aan het bouwland, waardoor dat langzaam maar zeker werd opgehoogd en de esdekken ontstonden, dikke lagen zwarte aarde.

Mest, strooisel en plaggen werden met elkaar gemengd in de potstal, waarin de koeien op hun eigen mest stonden en deze samen met strooisel en plaggen aantrapten en vermengden. In Noord-Brabant werd de grote potstal midden in de boerderij vaak maar een keer per jaar leeggehaald. In Oost-Nederland, waar de potstallen aanzienlijk kleiner waren omdat ze zich in de smalle zijbeuk van de boerderij bevonden, werden ze vaker uitgemest. Hier werden de plaggen pas buiten op de akker met de stalmest vermengd.

Buiten de zandgronden werd de stal ten minste dagelijks uitgemest. Het mengsel van stro en uitwerpselen werd uit de goot of van de vloer achter de beesten geschept en naar buiten gebracht. In de stallen waarin het vee met de koppen naar de buitenmuur stond, werd de mest met een kruiwagen over het pad achter de koeien langs naar de mestdeuren in de kopgevel van de boerderij gereden. De mestvaalt lag buiten achter de kopgevel. Dit gebeurde ook wel in stallen waar de dieren met de koppen naar binnen stonden, maar daar werd vaak eenvoudiger te werk gegaan. In de zijgevel achter de koeien bevonden zich mestdeuren of -luiken, waardoor de mest simpelweg naar de direct achter de gevel gelegen mestvaalt kon worden gewerkt. In waterrijke gebieden, zoals het Hollands-Utrechtse veenweidegebied, werd de mest ook wel meteen op een boot geladen en naar het te bemesten land gevaren. De gier – vloeibare mest – voerde men in

de kustprovincies gewoonlijk af naar de sloot, waardoor de voedingsstoffen uit de gier verloren gingen en het oppervlaktewater werd vervuild.

In Zuid-Limburg lag de mestvaalt midden op de binnenplaats van de gesloten hoeven. De gier werd hier vaak door open goten afgevoerd. In de kustprovincies daarentegen lag de mestvaalt gewoonlijk uit het zicht van de woning, achter de boerderij of, zoals in Zeeland, verborgen achter de vrijstaande schuur.

Tot in de negentiende eeuw was de mestvaalt niet meer dan een verdiept aangelegd stuk grond dicht bij de stal. Doordat de vaalt niet van een goede bodem was voorzien, sijpelden veel voedingsstoffen weg – wat overigens ook gold voor de potstal – en doordat de mest open en bloot in de zon lag, verminderde de kwaliteit door oxidatie. Vanaf de negentiende eeuw werd gezocht naar oplossingen voor deze problemen. Zo stelden landbouwvernieuwers voor om overdekte mestvaalten te bouwen. Er zijn een paar duizend van dergelijke zogeheten vaaltstallen gebouwd, vooral door grootgrondbezitters, maar echt wijd verspreid is de vaaltstal nooit geraakt, vooral omdat hij te duur was.

Het weglekken van voedingsstoffen kon eenvoudig worden voorkomen door de mestvaalt te voorzien van een betonnen bodem, wat vanaf het begin van de twintigste eeuw dan ook steeds vaker werd gedaan. In deze tijd werden ook steeds meer boerderijen voorzien van een gierkelder. Via goten of een buizenstelsel werd de gier naar de kelder afgevoerd. Door deze afzonderlijk in een afgesloten ruimte te bewaren ging er minder verloren door vervluchtiging en werd voorkomen dat de stikstof in de gier werd omgezet in eiwitverbindingen die de plant moeilijk kon opnemen.

Het uitmesten van de stal bleef tot omstreeks 1960 handwerk, dat werd uitgevoerd met riek en kruiwagen. Om op loonkosten te bezuinigen werden daarna systemen bedacht om de stallen mechanisch te reinigen, bijvoorbeeld met mestschuiven en schuifstangen. Nieuwe ligboxenstallen hadden vaak roostervloeren, waarin de drijfmest werd opgevangen. In grupstallen werden soms roosters aangebracht in de groepen, waardoor de mest kon worden afgevoerd naar een kelder onder of naast de stal.

Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw veranderde het beeld van de stal aanzienlijk. Niveauverschillen verdwenen, leem en klinkers werden vervangen door betonvloeren, er kwamen gierkelders met ijzeren roosters en in plaats van hooi en stro worden tegenwoordig zelfs rubberen maten op de vloer gelegd.

[Sint Willibrordushoeve, Beesel](#)

Van deze aangeliijnde maar verder losjes opgestelde koeien wordt de mest nog altijd via de grup opgevangen om daarna met een kruitwagen te worden afgevoerd.

[Sint Antoniusbank, Bemelen](#)

De moderne ligboxenstal zoals die bij vrijwel elke melkveehouderij is aan te treffen. De mest verdwijnt door de spleten tussen de betonnen vloerbalken in de onderliggende put.

[Lageweg 45, Ouderkerk aan de IJssel](#)

Vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw kon het afvoeren van de mest op een mechanische manier worden geregeld. Door middel van een rondgaand kettingsysteem met schuiven werden de groepen schoongehouden en de mest automatisch afgevoerd.
[Cornelishoeve, Noordbeemster](#)

Betonnen mestbak met een strontmixer die op de trekker kan worden aangesloten.
[Lageweg 45, Ouderkerk aan de IJssel](#)

Het binnenterrein van de gesloten hoeven in Limburg diende in het verleden als plaats voor de mestvaalt. Via de smalle verhogingen ('spronk' of 'sprönk') rondom de vaalt kon men de gebouwen bereiken.
[Sint Antoniusbank, Bemelen](#)

Net als in de traditionele Limburgse hoeve wordt in deze Overijsselse boerderij uit 1938 de mest op het binnenterrein opgeslagen. De mestvaalt is hier niet vrij maar binnen een U-vormige ommuring geplaatst.

[De Oude Mars, Zwolle](#)

Op de dorsvloer

Tot aan de Tweede Wereldoorlog waren de meeste boerenbedrijven in Nederland gemengd: er werd zowel akkerbouw als veehouderij bedreven. Gespecialiseerde veebedrijven kwamen alleen voor in de weidegebieden van Holland, Utrecht en Friesland. Overal elders werden op een deel van het land akkerbouwgewassen geteeld. De belangrijkste daarvan waren granen, vooral rogge op de zandgronden en tarwe op de klei en löss. Het bedrijfsgedeelte van de boerderijen in die gebieden was grotendeels bestemd voor de opslag en verwerking van deze gewassen.

In augustus werd het graan gemaaid en tot schoven gebonden, waarna het enkele weken op de akker bleef staan om te drogen. Vervolgens werd het op wagens geladen en naar de boerderij vervoerd. Meestal werden de wagens op de deel gereden om daar te worden gelost. Omdat de wanden van de boerderij vaak zeer laag waren, moest het dak boven de deeldeuren worden opgelicht of werden de deeldeuren wat naar achter geplaatst om met de geladen wagen naar binnen te kunnen rijden. Een andere oplossing kwam voor in het rivierengebied, waar zich aan de achterzijde van de boerderij een groot overstek bevond. De wagen werd daaronder geplaatst en het graan werd via een luik naar de zolder gebracht.

In boerderijen van het hallenhuistype op de oostelijke zandgronden en in het rivierengebied werd het graan opgeslagen op de zolder boven de brede middendeel. Omdat de opslagruimte op die zolder beperkt was, werd in deze gebieden een deel van de oogst opgeslagen in kapbergen, die hier 'zaadbergen' werden genoemd. Elders werd het graan in het bedrijfsgedeelte van de grond af tot aan de nok opgetast. Op de grote akkerbouwbedrijven in Groningen en Zeeland waren de bedrijfsgedeelten van de boerderijen hoofdzakelijk opslagruimten voor enorme hoeveelheden graan.

Het dorsen van het graan duurde van het najaar tot ver in het voorjaar en gebeurde op de deel. In hallenhuizen besloeg de deel de gehele brede middenbeuk van het bedrijfsgedeelte, waarboven zich de zoldertas bevond. In andere boerderijtypen bevond hij zich dwars op de lengterichting van het gebouw – met name in Zeeland en Noord-Brabant – dan wel in lengterichting in een van de zijbeuken – in Friesland en Groningen – of in een gedeelte van de middenbeuk.

Tot het eind van de negentiende eeuw werd het graan gedorst door een groep mannen die met dorsvlegels de

korrels uit de aren sloegen. In Groningen gebeurde het ook wel met een dorsblok, een soort houten rol die door een paard over de aren werd getrokken. Na het dorsen werden de korrels door een zeef gehaald om het grove vuil eruit te halen en gingen ze door de wanmolen om het kaf te verwijderen. Ook dit werk gebeurde op de deel. Tot slot werd het gedorste graan opgeslagen op de zaadzolder die zich meestal boven het woonhuis bevond.

Het was lang niet altijd mogelijk om de hele oogst in de boerderij zelf op te slaan. Het tekort aan opslagruimte kon worden opgevangen door het graan buiten op te tassen in mijten of kapbergen, maar vaak werden ook schuren bijgebouwd. Zulke schuren waren er in vele soorten, van klein en primitief tot groot en monumentaal. De Zeeuwse schuur is een geval apart. In Zeeland is het hele bedrijfsgedeelte van de boerderij ondergebracht in een vrijstaande schuur van vaak zeer groot formaat. Deze schuur is dus geen bijgebouw maar in feite het hoofdgebouw, waarbij de woning in het niet zinkt.

De meeste schuren zijn echter bijgebouwen die, zoals de zogeheten Vlaamse schuren in Noord-Brabant, slechts een opslagruimte voor graan en een dorsvloer bevatten. Grotere schuren met meer functies kunnen worden aangetroffen in Oost-Nederland. Toen daar in de negentiende eeuw de landbouw werd geïntensiveerd en er meer behoefte kwam aan opslag- en stalruimte, werden daar vaak forse schuren bijgebouwd, waarin zich ook stallen bevonden.

Vanaf het eind van de negentiende eeuw werden de oogst en het dorsen steeds meer gemechaniseerd. Door paarden of stoomkracht aangedreven dorsmachines deden toen in enkele dagen het werk waar een groep arbeiders voorheen maanden voor nodig had. Het dorsen gebeurde ook niet langer op de deel, maar buiten voor de boerderij. Vooralsnog bleef men de oogst echter binnen opslaan. Daar kwam verandering in toen na de Tweede Wereldoorlog de combine of maaidorser werd ingevoerd. Deze machine maaide en dorste het gewas op het land, waardoor de tasruimten in het bedrijfsgedeelte overbodig werden. Voortaan had de boer het bedrijfsgedeelte vooral nodig voor het stallen van grote machines, maar de ruimte was daarvoor vaak niet geschikt. Dit leidde in veel gevallen tot afbraak of tot ingrijpende verbouwingen, bijvoorbeeld tot aardappelopslagplaats.

< De oorspronkelijke functie van de deel is verloren gegaan. Oogst wordt er niet meer opgeslagen, de dorsvloer is verdwenen en vervangen door een betonnen vloer om de zware landbouwmachines te kunnen dragen.

[Nieuwlands Rust, Nieuw- en Sint Joosland](#)

In verschillende boerderijen zijn oude akkerbouwwerktuigen en attributen bewaard gebleven, hier onder meer een wan, een zaadmand en enkele kleine zeisen.

[Neerbroek 5, Boekel](#)

Op de dorsvloer op de deel werd het graan gedorst. Tot in de twintigste eeuw sloeg men met stokken, de 'vlegels', op het graan om zo de korrels uit de halmen te halen. Door het vele gebruik is de vloer hier sterk uitgesleten.

[Dussendijk 29, Dussen](#)

In het gemengde bedrijf was er vaak een scheiding tussen dorsvloer en stal. Hier sluit een wand van horizontale planken de houten dorsvloer van het vee af. Bij akkerbouwbedrijven was er ook een schot, de 'pui', tussen de dorsvloer en de tasruimte. Deze wand moest voorkomen dat bij het dorsen korrels in het opgetaste graan terechtkwamen.

[Dussendijk 29, Dussen](#)

Met de komst van de combine werd opslagruimte voor het ongedorste graan overbodig. Op de plaats waar eens de grote graanbergen lagen opgetast staat tegenwoordig de machine 'gestald'.

Kloosterwiltwerd, Usquert

Opslag van voer

Het voer voor het vee werd tot het eind van de negentiende eeuw verbouwd op eigen grond. Hooi, klaver, spurrie, aardappelen, knollen, voederbieten, haver en bonen kwamen van de eigen weiden en akkers. Een aanzienlijk deel van het bedrijfsgedeelte en het erf van de boerderij was gereserveerd voor de opslag van al dit veevoer.

Bij de grote veehouderijen in het westen van het land en in Friesland diende het bedrijfsgedeelte hoofdzakelijk als opslagplaats van hooi voor de koeien. Zo werd in de Noord-Hollandse stolpboerderijen het hoge midden-gedeelte binnen de vier standers van de gebinten – het zogeheten vierkant – van de grond tot de nok vol getast met hooi. Doordat de stallen rondom deze centrale opslagplaats lagen, was de afstand van het hooi tot de beesten minimaal.

Bij de hallenhuisboerderijen op de oostelijke zandgronden, waar de veestapel veel kleiner was, konden het hooi en voedergewassen bewaard worden op de ‘hilden’, de kleine zoldertjes boven de stallen in de zijbeuk. Aanvankelijk waren deze hilden open slietenzolders die slechts bestonden uit los opgelegde rondhouten, maar vanaf de negentiende eeuw werden ze vervaardigd van planken en naar de deel toe afgeschoten met een houten wand. Hierdoor hoopten de boeren te voorkomen dat het opgeslagen hooi een onaangename geur en smaak zou krijgen door de uitwasemingen van de stal.

Op de zandgronden in het oosten en zuiden kregen de koeien naast hooi, spurrie en rogge ook gekookt voer te eten. Dat bestond uit aardappelen, knollen en etensresten, gekookt in karnemelk en water. De grote ketel waarin dit voer werd bereid, stond soms op de deel maar ook wel in het woongedeelte, vanwaar hij met een draaiboom tot voor het vee kon worden gebracht. Paarden kregen haver, bonen, klaver en kaf. Op grote akkerbouwbedrijven met veel paarden, zoals die in Zeeland, lag dit voer op zolders boven de paardenstal, vanwaar het via kokers in een mengbak kon worden gestort.

Lang niet al het voer werd in de boerderij zelf bewaard. Het werd ook opgeslagen in bijschuren en hooibergen, terwijl knolgewassen vaak een vorstvrij onderkomen kregen in ondiepe kuilen op het erf die werden afgedekt met een laag aarde. Voor aardappelen bouwde men soms halfondergrondse kelders.

In grote delen van het land werden kapbergen gebruikt voor de opslag van hooi. Ze worden daarom vaak hooiberg

genoemd, maar in Oost-Nederland dienden ze ook voor graanopslag; niet elke kapberg is dus een hooiberg. Een kapberg is een constructie met een aantal verticale standers of bergroeden, waarlangs een rieten dak op en neer kan worden bewogen, zodat de hoogte van de kap is aan te passen aan de hoeveelheid opgeslagen gewas. De kap rust op ijzers die door gaten in de roeden gestoken zijn; met behulp van een vijzel kan de kap langs de roeden omhoog en omlaag worden gebracht. Er zijn kapbergen met één roede (paraplu- of parasolbergen), met twee roeden en met vier tot zes roeden. Kapbergen met drie roeden kwamen niet voor omdat dan bij het opvijzelen van het dak een te grote belasting op de roeden zou ontstaan. De grootste kapbergen waren vaak voorzien van een kapel in het dak met een hijsbalk, zodat een paard met behulp van een grijper, een touw en een katrol het hooi omhoog kon trekken. Dit type kapberg kwam vooral voor op het Kampereiland en in het noordwesten van Utrecht.

Een bijzonder type kapberg is de schuur- of steltenberg. Deze was op ongeveer twee meter hoogte voorzien van een zolder. Daarboven diende hij als opslag voor hooi of graan, eronder konden bijvoorbeeld wagens worden gestald. Soms is het onderste gedeelte geheel voorzien van houten wanden die op enige afstand van de vier roeden zijn geplaatst, zodat een grote binnenruimte ontstaat die als jongveestal kan worden gebruikt. Steltenbergen komen vooral voor in Gelderland en Overijssel.

Enigszins verwant aan de kapberg is het hooihuis, dat vooral in Noord-Holland voorkomt. Het hooihuis zou omschreven kunnen worden als een vierroedenberg die voorzien is van houten wanden. Het verschil tussen het hooihuis en de hooiberg is echter dat het dak van het hooihuis niet beweegbaar is. Gewoonlijk is het hooihuis aangebouwd tegen het stalgedeelte van een kleine boerderij, zodat het hooi niet ver hoeft te worden verplaatst.

In de twintigste eeuw werden de hooibergen gemoderniseerd. Ze kregen betonnen roeden met lieren waarmee het dak gemakkelijker op en neer te bewegen was. Na de Tweede Wereldoorlog raakten ze echter in onbruik omdat er andere methoden kwamen om veevoer op te slaan. Hooi werd niet langer in schuren en hooibergen bewaard, maar meteen als vers gras ingekuuld. Dat gold ook voor het voedergewas dat tegenwoordig zo prominent aanwezig is in grote delen van het Nederlandse landschap: snijmaïs.

< Deze grote schuur uit 1843 met indrukwekkende dekbalkgebinten wordt gebruikt voor opslag van hooi, akkerbouwproducten en landbouwmachines. Dergelijke weidse ruimten zijn kostbaar in onderhoud maar veelal nog goed bruikbaar.
[Kloosterwijtwerd, Usquert](#)

Onder het steile dak met grenenhouten spanten ligt het stro in balen. Het losse hooi is er hoog opgetast. De kieren tussen de pannen vergemakkelijken de ventilatie.

[Sint Willibrordushoeve, Beesel](#)

Met de komst van het hooikanon in de jaren zestig werd het arbeidsintensieve handmatige beladen van de hooizolder overbodig. Inmiddels is het kanon, dat het hooi via een dikke buis omhoog blies, verleden tijd en wordt het hooi machinaal in plastic folie gewikkeld.

[Sint Willibrordushoeve, Beesel](#)

In de stal zijn loodrechte ladders, soms opgenomen in de dikte van de muur, een praktische verbinding met de hoge bergzolders.

[Sint Antoniusbank, Bemelen](#)

Dit mansardedak uit de late achttiende eeuw wordt naar Limburgse bouwtraditie gedragen door bakstenen muren waarin spitsbogen zijn uitgespaard. Hierdoor ontstaat een indrukwekkende ruimte.
[Sint Antoniusbank, Bemelen](#)

De overhoeks geplaatste laaddeur naast de toegangspoort vormt aan de buitenkant een expressief architectonisch element.

[De Oude Mars, Zwolle](#)

Zolder boven de paardenstal met in de vloer een luik en in de hoek een laaddeur voor de aanvoer van hooi en stro.

[De Oude Mars, Zwolle](#)

Boven de stallen in de zijbeuken en vooraan in de deel ligt het hooi en stro opgeslagen.

[Dussendijk 29, Dussen](#)

'Het vierkant' is het hart van de Noord-Hollandse stolpboerderij. Hier is de centrale tasruimte grotendeels met hooi gevuld. Beneden wordt het hooivak omgeven door de stallen en het woongedeelte.
[Cornelishoeve, Noordbeemster](#)

Vanaf de dorsvloer is er zicht op de tot in de kap doorlopende tasruimte van deze Zeeuwse schuur.
[Nieuwlands Rust, Nieuw- en Sint Joosland](#)

Deze traditionele hooiberg is gevuld met behulp van de hooiblazer. De in hoogte verstelbare kap is met ijzeren pennen aan de houten palen vastgezet.

[Zuidbuurt 28, Vlaardingen](#)

Na de Tweede Wereldoorlog werden op grote schaal open bergschuren gebouwd die braken met de landelijke bouwtraditie. Het zijn goedkope en functionele constructies van vuren spanten, houten wanden en golfplaten daken.

[Cornelishoeve, Noordbeemster](#)

Vlak bij de boerderij uit 1926 staat een achttiende-eeuwse schuur die deels uit hout, deels uit steen is opgetrokken.

[Pillen, Lichtenvoorde](#)

De driebeukige schuur met ankerbalkgebinten wordt gebruikt voor opslag van hooi en als berging voor wagens en gereedschappen.
Pillen, Lichtenvoorde

Deze hooiberg met vier betonnen staanders is voorzien van een verstelbaar dak van ijzeren golfplaten en een dakkapel met een hijsbalk. Het is de twintigste-eeuwse versie van een eeuwenoud bijgebouw, dat in de oudste vorm veelal uit hout werd opgetrokken en met riet of stro gedekt was.

[Hoogerhorst, Hoogland](#)

Deze hooiberg heeft zijn oorspronkelijke functie verloren. De zijkanten zijn dichtgezet en de ruimte dient tegenwoordig voor opslag van fietsen, aanhangers en andere zaken.

[Lageweg 45, Ouderkerk aan de IJssel](#)

Betonnen inkuilput achter op het erf. Deze niet meer functionerende put is de voorganger van de tegenwoordige kuilbult.

[Zuidbuurt 28, Vlaardingen](#)

Het bakhuis was wegens brandgevaar vaak een losstand gebouwtje, soms zelfs gemeenschappelijk bezit van enkele boeren. Het is herkenbaar aan de schoorsteen op het dak en soms aan het uitgebouwde ovenlichaam
[Meeshoeve, Oud-Gastel](#)

De binnenkant van het bakhuis. Links de verweerde baktrog, rechts de oven. Behalve voor het bakken van het dagelijkse brood werd het bakhuis ook gebruikt voor het bereiden van het veevoer.
[Meeshoeve, Oud-Gastel](#)

De sop- of kookketel voor het veevoer.
[Meeshoeve, Oud-Gastel](#)

Stallen worden voor opslag van allerlei materialen gebruikt, in dit geval balen schapenwol.

Broedersbouw, Beemster

Deze bijschuur in de Noordoostpolder, met zijn traditionele rondhouten constructie, is gebouwd als opslagplaats voor akkerbouwproducten. Tegenwoordig zijn er machines en materialen in ondergebracht.

Orion, Ens

Uitwendig authentieke schuren worden inwendig ingrijpend verbouwd en geïsoleerd voor de geklimatiseerde opslag van aardappelen, uien en andere producten.

Orion, Ens

Verlichting en ventilatie

Omdat het vee dat op stal staat zelf een bron van warmte vormt, is het nooit gebruikelijk geweest om stalruimten te verwarmen. Verlichting was wel nodig. Overdag kwam licht naar binnen door kleine ramen in muren en daken en bovendien kon de staldeur worden opengezet. 's Avonds en 's nachts was er nauwelijks verlichting op de boerderij; dat gold voor het woonhuis maar zeker voor de stal. Soms waren in de brandmuur beglaasde lampnissen aanwezig. Bij een nachtelijke rondgang door de stal nam de boer verlichting mee vanuit de woning of hij gebruikte een blikken stallantaarn met hoornen en later glazen ruitjes. Daarin bevond zich een kaars of een oliebrander. Zo'n afgeschermd lichtbron was nodig, want het gevaar voor brand was levensgroot door het vele stro en hooi. Een hele vooruitgang betekende de komst van het petroleumlicht in de tweede helft van de negentiende eeuw. Elektrische verlichting van bedrijfsruimten zou pas mondjesmaat worden ingevoerd in de eerste helft van de twintigste eeuw, toen gaandeweg het platteland werd aangesloten op het elektriciteitsnet.

Ventilatie kan op twee manieren gebeuren: natuurlijk en kunstmatig. Bij natuurlijke ventilatie komt buitenlucht het gebouw binnen door kieren en spleten en wordt de lucht binnenshuis zonder speciale maatregelen ververst. Deze ventilatie wordt veroorzaakt door wind en door temperatuurverschillen tussen binnen en buiten. Bij kunstmatige ventilatie worden voorzieningen aangebracht om de ventilatie te bevorderen. Wanneer er zich veel vee in een stal bevindt, is dit heel noodzakelijk maar het gebeurde vroeger lang niet altijd. In zijn studie *Overzicht over de boeren-plaatsen-bouw in Nederland* uit 1875 schetst C.H. Peters hoe slecht het op de Friese boerderij was gesteld met 'licht en lucht': 'De beesten, die den geheelen zomer volop licht en lucht hebben genoten, worden 's winters op een kwart rantsoen gezet, en was dat kwart nog maar zuiver, maar neen, de vaak donkere en altijd korte winterdagen herleiden het kwart lucht tot op een achtste en de beesten zelve herleiden door hare uitademing en uitdamping het kwart lucht tot op een tiende minstens, en konden ze, ze zouden

luide protesteren, dat die toestand voedsel geeft aan elke besmettelijke ziekte (...).' Peters pleitte dan ook voor wettelijke maatregelen op dit gebied en kwam zelf al met enkele oplossingen: 'Eenige houten kokers die boven het dak uitmonden en onder met schuiven gesloten konden worden, zouden reeds veel verbeteren en vele dampen wegvoeren; voorts aanvoer van versche buitenlucht, door buizen onder den grond door en dan een thermometer in den stal en gezorgd, dat de temperatuur op 60° f. blijft, zoo, en door het aanbrengen van grootere ramen zou men de genoemde bezwaren bijna geheel kunnen wegnemen.' Dat de Friezen volgens Peters geen gebruik maakten van ventilatiekokers had te maken met het gegeven dat dieren meer zouden gaan eten bij een lagere temperatuur. Overigens had men hier en daar op advies van de veearts een halve steen uit de muur geslagen waardoor er wat buitenlucht kon binnenkomen.

Ramen en deuren leveren de meest eenvoudige vorm van ventilatie. Door deze te openen en te sluiten werd de ventilatie – vaak in de vorm van tocht – gereguleerd. Een andere methode was gebruik te maken van luiken in de kap. Stalruimten van oude boerderijen waren aanvankelijk namelijk niet overzolderd. Warme staldampen stegen op naar de nok van de kap en konden daar door zogeheten 'kistluiken' of 'huiskisten' worden afgevoerd. Deze voorzieningen kwamen voor in Friesland, in de Ronde Venen en in de Vechtstreek.

In de negentiende eeuw deden ventilatiesystemen uit de burgerlijke bouw hun intrede in de boerderijbouw. Ventilatiekokers werden aangebracht om de dampen boven het dakvlak uit te brengen. De kokers dienden van een materiaal te zijn dat warmte slecht geleidt, omdat anders bij afkoeling neerslag zou worden gevormd in de koker. Ze werden dus vaak dubbelwandig gemaakt en geïsoleerd met turfmoel en zaagsel. Met kleppen of schuiven was de ventilatie in deze kokers te reguleren. Op de begane grond werden verticaal luchtkanalen aangelegd om verse lucht geleidelijk te kunnen aanvoeren.

< De omtimmerde ontluuchtingskokers op de zolder van deze boerderij zijn bevestigd aan de gelamineerde houten spanten. Orion, Ens

Van deze gietijzeren stalramen uit 1906 kan het ruitvormige middendeel voor ventilatie worden opengeklapt. Vredegoed, Tienhoven

Deze smalle lichtopening in de dikke bouwmuur heeft tevens een ventilerende functie. Sint Antoniusbank, Bemelen

Door gietijzeren ramen is de lichttoetreding in de stallen in de negentiende eeuw aanzienlijk vergroot. Na de introductie van de elektriciteit en vooral van de fluorescentie lampen (TL) is de lichtvoorziening totaal veranderd. Vredegoed, Tienhoven

In deze varkensstal zijn een aantal extra ventilatievoorzieningen aangebracht, waaronder een ontluchtingskoker door het dak en dit horizontale houten schuifluik in de zijgevel.

[De Oude Mars, Zwolle](#)

De ronde, boven de daknok uitstekende ventilatiekokers van deze boerderij in de Noordoostpolder wijzen op de oorspronkelijke aanwezigheid van een stal.

[Orion, Ens](#)

De vloer van deze zolder, het plafond van de stal, is gemaakt van holle bakstenen met een uitstekende isolerende en vochtregulerende werking.

[Haakswold 17, Ruinerwold](#)

Regelkasten zijn in moderne boerderijen geen uitzondering. Met de apparaten in beide kasten werd de temperatuur van de aardappelschuur op peil gehouden.

[Bissems Hofstede, Marle](#)

Zuivel

Melk, boter en kaas waren de eindproducten van het veehoudersbedrijf. Tweemaal daags werden de koeien gemolken en werd de melk in houten of koperen emmers aan het juk naar de boerderij gedragen. Een klein gedeelte van de melk was voor directe consumptie bestemd, de rest werd tot boter of kaas verwerkt.

De zuivelbereiding vond plaats in de melkkelder die bij voorkeur aan de noordzijde van de boerderij lag. De melk ging al gekoeld de kelder in. Dit koelen gebeurde door de emmers in de sloot te hangen of door gebruik te maken van speciale met water gevulde koelbakken die in de keuken of in de koeienstal waren gemetseld. Soms ook werd een koelbak bij een welput gebouwd. In de kelder werd de melk in grote ondiepe vaten – melkmouwen of aden – uitgegoten om op te romen. Aanvankelijk waren deze vaten van hout, maar in de loop van de achttiende eeuw kwamen koperen, van binnen vertinde exemplaren in gebruik. Gedurende een of twee etmalen werd de vette room die kwam bovendrijven met een roomschotel afgeschept. Voordat de room tot boter kon worden gekarnd, moest deze in het roomvat zuren. Daarna goot men de room in de karnton, een kegelvormige, uit houten delen opgebouwde ton, waarin een polsstok of karnstok was gestoken. Deze stok met onderaan een schijf met grote gaten werd aanvankelijk met de hand op en neer bewogen, maar allengs werden arbeidsbesparende methoden bedacht. Een daarvan was om de stok met behulp van een hefboom te bewegen, de karnwieg. Een andere manier was de karnpols aan een buigzame lat te bevestigen aan het plafond waardoor de boerin alleen maar de stok naar beneden behoefde te trekken en vervolgens los te laten. Ook dieren waren in te zetten. Op de kleinere bedrijven maakte men veelal gebruik van een hond die, lopend in een verticaal draaiende tredmolen, de karnmolen in beweging bracht. Bekender is de rosmolen, de paardenkarnmolen die vermoedelijk al in de tweede helft van de zeventiende eeuw in gebruik raakte.

De boterbereiding leverde geen uniform product op omdat de kwaliteit van de melk in de loop van het jaar wisselde. Melk van in de wei grazende koeien smaakt anders dan melk van met hooi gevoederde koeien in de winterstal. Bovendien leverden de onhygiënische werk-omstandigheden de nodige problemen op. In de loop van de negentiende eeuw kwam hieraan een einde onder invloed van ontwikkelingen in Denemarken. De Deense boter was kwalitatief beter dan de Nederlandse en de

boeren in ons land voelden dat in hun portemonnee. Via onderwijs probeerde men meer eenheid te brengen in de bereiding en daarmee in de kwaliteit van de boter. Zuivelleraren trokken langs de boerderijen om kennis en kunde over te dragen aan vooral de boerinnen, die zich vanouds met de zuivelbereiding bezighielden.

Vanaf 1880 werden in Nederland verschillende boterfabrieken opgericht. Machinale roomscheiding werd mogelijk met de komst van de centrifuge die met hand- of stoomkracht werd aangedreven. Met name de Laval-centrifuge zou een ware zegetocht beginnen. Zo verdween de boterbereiding van de Nederlandse boerderij. Om de melk aan de fabriek te kunnen afleveren kwam een nieuw voorwerp, de melktransportkan en later de melkbus, in gebruik.

Na de Tweede Wereldoorlog gingen de ontwikkelingen in snel tempo door en kreeg de boer te maken met schaalvergroting. In de jaren vijftig werd de melkmachine ingevoerd. De ligboxenstal deed zijn intrede en in de jaren zestig en zeventig verscheen de melktank met melkleiding op de boerderij. De melkbus was daarmee geschiedenis geworden. Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig moest de boer leren omgaan met de procescomputer. Velen hielden het toen voor gezien.

In tegenstelling tot de boterbereiding heeft het zelf kaasmaken op de boerderij tot op de dag van vandaag standgehouden. De bereiding gebeurt niet volgens een vast recept, omdat veel afhangt van de samenstelling van de melk. Het begin van de kaas ligt in de kaastobbe waarin de melk wordt gestort. Hieraan wordt eerst zuursel en vervolgens stremsel toegevoegd waarna de melk na een half uur tot wrongel wordt. Het stremmen is als het ware een schiftingsproces: de vaste substantie, de wrongel, scheidt zich van het overblijvende vocht, de wei. Een goede controle van de melktemperatuur tijdens en na het stremmen is belangrijk. Vroeger werd dat gedaan met het puntje van de elleboog of de handpalm, maar na 1900 nam het gebruik van de thermometer toe. De daaropvolgende bewerking is het snijden van de wrongel om zo veel mogelijk van de wei vrij te maken. Na het aftappen of met emmers afscheppen van de wei ontstaat de kruimeltjeskaas. De kaas wordt in een houten kaaskop aangedrukt en vervolgens in de vaak fraai uitgevoerde kaaspers geplaatst. Tot slot wordt de kaas in een pekelbad gewassen en wordt dan opgeslagen om te rijpen.

< Het geautomatiseerde melkklokaal van tegenwoordig, waar het aantal handelingen dat de boer moet verrichten al zeer beperkt is. Bij de nieuwste melkrobots wordt echter alles door de computer geregeld.
[De Oude Mars, Zwolle](#)

In deze melkkelder uit 1872 heeft elk venster in de voorgevel drie binnenluiken. Wanneer de onderluiken gesloten bleven, kon daglicht binnenvallen via het versierde en met glas gevulde bovenlicht.
[Westend 13, Sint Nicolaasga](#)

Koeling van de melkkelder was mogelijk door de kelderluiken te openen. De dicht bij elkaar geplaatste houten staken voorkwamen dat de vensters grote tochtgaten werden en hielden tegelijkertijd vogels, ongedierte en andere indringers buiten.
[Lutje Lollum 2, Franeker](#)

In de melkkelder onder de kop van de boerderij werden op de brede rand rondom grote platte bakken (aden) met melk geplaatst om deze op te laten romen.
[Lutje Lollum 2, Franeker](#)

In het tegen de kelder aan-
gebouwde melkhuis werd het
schone melkgerei bewaard.
Zuidbuurt 28, Vlaardingen

In de met water gevulde betonnen
bakken ('petten') werden de
metalen vaten ('koelders') met
melk gekoeld.
Zuidbuurt 28, Vlaardingen

Op de plaats waar nu de gele rubberen laarzen staan liep eens het paard zijn rondjes om de karnmolen, waarvan de spil bewaard is gebleven, in beweging te brengen.
[Hoogerhorst, Hoogland](#)

De karnton staat al jaren ongebruikt in een hoek van de oude melkkelder.
[Zuidbuurt 28, Vlaardingen](#)

Het merkwaardige apparaat aan de muur is een overblijfsel van een karninstallatie. De as werd in beweging gebracht door riemen en banden – rond de grote en de kleine wielen – die waren aangesloten op een aandrijving.
[Sint Antoniusbank, Bemelen](#)

Uit hygiënische overwegingen werden houten en stenen binnenwanden vaak met een blauw kalkmengsel bestreken om zo de vliegen te weren.
[Broedersbouw, Beemster](#)

De kaasmakerij is deels ondergebracht in de oude stal. In dit vertrek liggen de kazen op de planken te rijpen en worden ze geplastificeerd.

Lageweg 45, Ouderkerk aan de IJssel

Koeling en hygiëne spelen van oudsher een belangrijke rol bij de melkverwerking en zijn ook bij de huidige roestvrijstalen melktanken onmisbaar.

De Oude Mars, Zwolle

Mechanisatie

In het begin van de negentiende eeuw werd het Kabinet van Werktuigen voor den Landbouw opgericht, een permanente tentoonstelling op diverse plaatsen in het land waar boeren de allernieuwste landbouwwerktuigen konden bekijken. In het buitenland toonden grootgrootbezitters veel belangstelling voor arbeidsbesparende machines, maar in Nederland bleken de boeren minder geïnteresseerd te zijn. Pas na het midden van de negentiende eeuw zouden hier mechanische landbouwwerktuigen worden ingevoerd, vooral vanuit Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. De mogelijkheden die mechanisering bood, vonden vanzelfsprekend vooral gehoor bij de kapitaalkrachtige boeren, voor wie bezuiniging op arbeidskrachten een aantrekkelijk vooruitzicht was. De kleine boeren die geen middelen hadden om in deze apparatuur te investeren stelden zich terughoudender op. Wat voor velen wel bereikbaar was, was de zogeheten Arendploeg die omstreeks 1850 uit de Verenigde Staten werd ingevoerd. Deze succesvolle ploeg was zo geconstrueerd dat er veel minder trekkracht nodig was dan bij de traditionele voetploeg. Er werden veel exemplaren geïmporteerd, maar al gauw werden ze door plaatselijke smeden nagemaakt, waarbij ze vaak werden aangepast aan de lokale omstandigheden.

Veel opzien baarden in 1862 de experimenten met de stoomploeg van de herenboer J.P. van Amersfoort in de Haarlemmermeer. Hier zou het echter bij blijven, want zoals later bleek was deze ploeg niet rendabel in te zetten.

De mechanisering van het boerenbedrijf in Nederland verliep langzaam. De komst van de stoomdorsmachine leidde na 1880 in sommige gebieden tot ruimte op de arbeidsmarkt voor landarbeiders, maar het meeste werk van mens en paard veranderde niet. In het westen zouden ongeschoolde seizoenarbeiders uit Duitsland, de hanneke-maaiers, tot in de jaren dertig het grasgewas maaien totdat daar de door een paard getrokken maaimachine werd geïntroduceerd.

Pas na de Tweede Wereldoorlog wijzigde het beeld zich fundamenteel. Vanaf de jaren vijftig werd de gehele Nederlandse landbouw in een periode van ruim een kwart eeuw volledig gemechaniseerd. Omdat de loonkosten stegen werd het steeds interessanter om in arbeidsbesparende machines te investeren. Voor de kleine boer

had dit vergaande gevolgen; het aantal bedrijven nam met tweederde af. Mechanisatie en schaalvergroting gingen hand in hand. Belangrijk was ook de opkomst van het loonbedrijf, waar gespecialiseerde apparatuur kan worden gehuurd.

Machines voor het oogsten van aardappelen of bieten waren voor een boer vaak te duur om aan te schaffen, de trekker daarentegen behoorde al snel tot de eigen bedrijfsinventaris. In de jaren vijftig zou dit werktuig binnen korte tijd het paard vervangen. Deze trekkers waren in vergelijking met de eerste modellen van voor de Tweede Wereldoorlog geheel aangepast aan de Nederlandse omstandigheden. De aankoop van een trekker betekende wel dat het hele 'machinepark' moest worden vervangen. Veelvoorkomende werkzaamheden als ploegen, zaaien en wieden kon een landbouwer nu zonder hulp van een tweede man zelf doen.

Terwijl de graanoogst al voor de oorlog deels was gemechaniseerd, gebeurde de bietenoogst rond 1950 nog gewoon handmatig met schep of vork. Na het rooien werd het loof afgesneden en opgehoopt en vervolgens werden de bieten met paard en wagen afgevoerd. De eerste vorm van mechanisatie voor dit arbeidsintensieve proces waren de zogeheten bietenlichters waarmee de bieten uit de grond werden gehaald. In het midden van de jaren vijftig kwamen de eerste bietenrooimachines op de markt die in de ogen van de boeren goed functioneerden. Dankzij een goede samenwerking tussen de landbouwers en de loonwerkers werd uiteindelijk een optimaal concept ontwikkeld voor de bietenoogst.

Voor de veehouders betekende de komst van de melktank het definitieve afscheid van het handmelken en de melkbus. De melkmachine werd al voor de Tweede Wereldoorlog geïntroduceerd, maar pas in de jaren vijftig zou hij onder veehouders gemeengoed worden omdat melkers toen haast niet meer te krijgen waren. De ligboxenstal verscheen en in de jaren zestig en zeventig werden de melktank en de melkleiding op de boerderij geïnstalleerd. Alles moest voldoen aan de strengste hygiënische voorschriften. Met deze ontwikkelingen kwam het boerenbedrijf in aanraking met de eerste vormen van automatisering.

< Grote in plastic folie gewikkelde balen gras, de modernste manier van opslag. Op de achtergrond een grote berg kuilvoer afgedekt door plastic en autobanden. De oogst is binnen maar blijft buiten.
[Lageweg 45, Ouderkerk aan de IJssel](#)

Op de door intensief gebruik uitgesleten houten dorsvloer staan diverse oude machines. Links een wanmolen, rechts een zeldzame dorsmachine voor klaverzaad.
[Dussendijk 29, Dussen](#)

Controleschijf voor het bewaken van de vruchtbaarheidscyclus van de zeugen. Hierop hield de boer bij wanneer de zeugen naar de beer moesten.
Neerbroek 5, Boekel

Elektrische boilers en andere attributen voor de bereiding van veevoer.
Cortenbach, Voerendaal

De moderne kaaskamer met de kaastobbe of wrongelbak en de kaaspers met enkele kaasvormen of -vaten.
Lageweg 45, Ouderkerk aan de IJssel

In de bijgebouwen zijn vroege voorbeelden van de mechanisering van de landbouw bewaard gebleven. Rechts onder meer een zaai-machine, links een sproeimachine voor de onkruidbestrijding in de boomgaard.

[Neerbroek 5, Boekel](#)

Het kantoor met computer is een onmisbaar vertrek in elke boerderij. In de voormalige kaas-kamer wordt tegenwoordig de bedrijfsadministratie bijgehouden.

[Lageweg 45, Ouderkerk aan de IJssel](#)

De paardenstal is omgebouwd tot werkplaats. Een boer repareert zo veel mogelijk zelf, wat tijd en geld spaart. Boven de werkbank hangt een gesneden gedenkbord met de tekst: 'Werken is leven'.

Orion, Ens

Beschrijvingen

- 178 **Broedersbouw**
Oostdijk 13
Beemster
- 180 **Sint Willibrordushoeve**
Muiterdijk 10
Beesel
- 182 **Sint Antoniusbank**
Sint Antoniusbank 27
Bemelen
- 184 **Neerbroek 5**
Boekel
- 186 **Dussendijk 29**
Dussen
- 188 **Orion**
Schokkerringweg 43
Ens
- 190 **Lutje Lollum 2**
Franeker
- 192 **Bernse Hoef**
Hoefstraat 4
Herpt
- 194 **Hoogerhorst**
Hoogerhorsterweg 1
Hoogland
- 196 **Pillen**
G.J. Doorninkweg 1
Lichtenvoorde
- 198 **Bissems Hofstede**
Marledijk 33
Marle
- 200 **Nieuwlands Rust**
Oude Dijk 14
Nieuw- en Sint Joosland
- 202 **Cornelishoeve**
Middenweg 33
Noordbeemster
- 204 **Lageweg 45**
Ouderkerk aan de IJssel
- 206 **Meeshoeve**
Strijpdreef 6
Oud-Gastel
- 208 **Erve Teesselink**
Teesselinkweg 3
Rietmolen
- 210 **Boerpad 12**
Ruinerwold
- 212 **Haakswold 17**
Ruinerwold
- 214 **Stolpboerderij**
Schermer
- 216 **Maneschijnhoeve**
Graafjansdijk 7
Sint Anna ter Muiden
- 218 **Westend 13**
Sint Nicolaasga
- 220 **Vredegoed**
Heuvellaan 5-7
Tienhoven
- 222 **Kloosterwijtwerd**
Kloosterwijtwerderweg 4
Usquert
- 224 **Zuidbuurt 28**
Vlaardingen
- 226 **Kasteelhoeve Cortenbach**
Cortenbach 2
Voerendaal
- 228 **Ernstheem**
Eennummerweg 52
Winsum
- 230 **De Oude Mars**
De Mars 19
Zwolle

Beemster
gemeente Beemster, Noord-Holland

Broedersbouw
Oostdijk 13

Veehouderij
Bewoners: fam. Kooij

De uit 1742 daterende stolp Broedersbouw is een uitzonderlijk grote Noord-Hollandse boerderij, waarvan de woonvertrekken en de stallen rond een dubbel vierkant (hooivak) zijn gesitueerd. Aan de voorzijde, die wordt gekenmerkt door een hogere middenpartij in de vorm van een klokgevel, bevinden zich een onderkelderde opkamer

en twee woonvertrekken met fraaie betegelde schouwen. De koeienstallen liggen achter en links van het hooivak, terwijl de paardenstallen in het rechterdeel van de stolp, achter het wagenhuis en de inrijopening zijn geplaatst. Bijzonder zijn de gasleidingen voor het brongas dat ter plekke uit de bodem wordt gehaald.

L. Brandts Buijs, *De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier*, Arnhem 1974, 390-395

Beesel
gemeente Beesel, Limburg

Sint Willibrordushoeve
Muiterdijk 10

Gemengd bedrijf
Bewoners: dhr. en mw. J.H. Crutzen

De kortgevelboerderij uit 1908-1909 is gebouwd naar een Hollands type en ligt in een ontginning uit de vroege twintigste eeuw. Het woonhuis en de stal zijn voorzien van een wolfsdak met pannen. Achter de voorgevel bevindt zich het tweelaags woongedeelte met kelder, opkamer, keuken, woonkamer en 'mooie kamer'. De ingang is in 1955

verplaatst. Het bedrijfsgedeelte bestaat uit een voorstal, stal en driebeukige schuur met houten gebinten. De stal die oorspronkelijk in de zijbeuk was gesitueerd, is later vergroot ten koste van de schuurruimte. De voormalige paardenstal is bewaard gebleven.

J. Ros, 'Ontginnen in een natte wildernis. Hollanders in het Meerlebroek', *Jaarboek Maas- en Swalmdal*, 18 (1998), Beesel 1999, 40-91

Bemelen
gemeente Margraten, Limburg

Sint Antoniusbank
Sint Antoniusbank 27

Gemengd bedrijf, fruitteelt
Bewoners: dhr. en mw. P.J. Frijns-Aarts

Sint Antoniusbank is een voor Limburg typerende vierkante hoeve met woonhuis en stallen met mansardedaken. Het grote woongedeelte uit 1665 is door de Maastrichtse architect Matthias Soiron in 1780 verbouwd. In de kelder bevindt zich een diepe waterput, in het achterhuis een transmissie voor de aandrijving van onder meer de karn. De stallen

worden overdekt met gemetselde gewelven op houten binten en verlicht door middel van smalle lichtspelen. Een reeks bakstenen tussenmuren, met uitgespaarde spitsbogen, draagt de kapconstructie van de achttiende-eeuwse tasruimte. De grupstal is voorzien van betonnen gewelven op ijzeren binten.

W. Marres en J.J.F.W. van Agt,
*De provincie Limburg, derde stuk:
Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht*
(De Nederlandse monumenten van
Geschiedenis en Kunst), 's-Gravenhage
1962, 94-95

[www.kasteleninlimburg.nl/images/
antoniusbank.html](http://www.kasteleninlimburg.nl/images/antoniusbank.html)

Boekel

gemeente Boekel, Noord-Brabant

Neerbroek 5

Varkenshouderij (buiten bedrijf)

Bewoner: dhr. L. van Berlo

Deze krukhuisboerderij uit 1760 is samen met het bakhuis en de bijschuur goed bewaard gebleven. De woonkamer bezit nog de oude schouw, gehoute paneeldeuren en een kabinet met opgeplakte huiszegen. In de 'mooie kamer' en de opkamer bevinden zich de oorspronkelijke bedsteden. Het complex is niet meer in gebruik

als boerenbedrijf, maar de schuur en potstallen zijn sinds de verbouwing in 1967 tot varkensstal ongewijzigd gebleven. Alle gemetselde varkenshokken en oude gebinten zijn aanwezig, net als diverse oude werktuigen, waaronder een controleschijf voor de vruchtbaarheidscyclus van de zeugen.

Dussen

gemeente Werkendam, Noord-Brabant

Dussendijk 29

Gemengd bedrijf

Bewoners: dhr. en mw. J. Verhoeven

De kortgevelboerderij uit 1757, met schuur en een met riet beklede bergschuur, ligt op een boomrijk erf aan de dijk. Het woongedeelte is gedeeltelijk gemoderniseerd, maar er wordt nog steeds op traditionele wijze geboerd. Kelder en bijkeuken ademen de sfeer van de jaren veertig en er wordt nog gekookt op een petroleumstel. In

het bedrijfsgedeelte ligt de stal in de zijbeuk. De deel naast de stal heeft een houten, in de loop der eeuwen door verwerking uitgesleten dorsvloer. In de paardenstal bevinden zich nog de oude voerbakken. Diverse oude werktuigen en machines zijn bewaard gebleven, waaronder een dorsmachine voor klaverzaad.

Ens
gemeente Noordoostpolder, Flevoland

Orion
Schokkerringweg 43

Akkerbouwbedrijf
Bewoners: dhr. E.J. Eskes en
mw. O. Martens

Deze koprompboerderij is gebouwd in een aan de Delftse School verwante, traditionele bouwstijl. De zogeheten 'Wieringermeerboerderij' met het zijlangedeel van het type S en het woongedeelte verwant aan type H, behoort tot de oudste boerderijen in de Noordoostpolder. De boerderij is in 1943 gerealiseerd naar een uit 1942 daterend ontwerp

van de Bouwkundige Afdeling van de Directie van de Wieringermeer, afdeling Noordoostpolderwerken. Oorspronkelijk een gemengd bedrijf, functioneert de boerderij tegenwoordig als biologisch akkerbouwbedrijf. Het interieur bevindt zich deels nog in oorspronkelijke staat. De stallen zijn als opslagplaats in gebruik en de vroegere keuken dient nu als bijkeuken.

A.J. Geurts, *Boerderijen in de Noordoostpolder, bouwhistorie en vormgeving 1942-1962*, Lelystad 2003

Franeker
gemeente Franekeradeel, Friesland

Lutje Lollum 2

Paardenhouderij
Bewoners: fam. R. Sinnema

Deze kop-hals-rompboerderij uit 1863 was van oorsprong een gemengd bedrijf, werd vervolgens een melkveebedrijf en is tegenwoordig een paardenhouderij. Het voorhuis is opgebouwd uit een grote melkkelder met daarboven de 'mooie kamer', voorzien van een bedsteewand. De hals met gang en kamer vormt het verbindingselement tussen de

kop en de romp, waarin de woonkeuken en het bedrijfsgedeelte zijn ondergebracht. De woonkeuken is met 'witjes' betegeld en heeft eveneens een kast/bedsteewand. Boven dit vertrek bevindt zich een knechtenkamer, toegankelijk via de schuur. Het bedrijfsgedeelte is door veranderingen in de bedrijfsvoering diverse malen gewijzigd. Zo zijn de oude paardenstallen

vervangen door moderne stalen boxen en zijn de hooivakken een verdieping verhoogd, zodat de ruimte eronder als loopstal voor de koeien kan dienen.

Herpt
gemeente Heusden, Noord-Brabant

Bernse Hoef
Hoefstraat 4

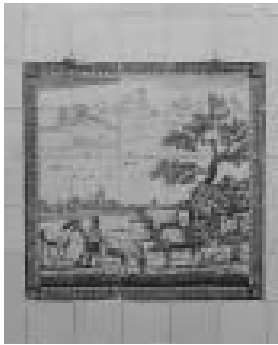
Gemengd bedrijf
Bewoner: dhr. N.A. Buijs

De Bernse Hoef is een complexe boerderij waarvan het oudste deel bestaat uit een hallenhuisboerderij van 1663 met een aanbouw uit 1911. Dit bouwdeel is aan de achterzijde door middel van een stal uit 1834 met een grote langdeelschuur verbonden. Het tussenlid functioneerde als koeien- en paardenstal. De rietgedekte langdeelschuur bevat de dorsvloer,

een hooitas en enkele stallen. Na 1945 is een deel van de boerderij hersteld in verband met oorlogsschade. Bij de boerderij staat nog een bakhuis en een voormalige stroopkokerij met een inventaris uit de negentiende eeuw. In de stroopkokerij werd op ambachtelijke wijze stroop gemaakt uit suikerbieten.

K. van den Oord (red.), *De boer op. Karakteristieke boerderijen in Heusden en omgeving*, Heusden 2003, 78-80

Hoogland
gemeente Amersfoort, Utrecht

Hoogerhorst
Hoogerhorsterweg 1

Veehouderij
Bewoners: fam. Van den Hengel

Op een verhoging aan de oever van de Eem staan de in oorsprong zeventiende-eeuwse boerderij Hoogerhorst, een achttiende-eeuwse en enkele twintigste-eeuwse bijgebouwen, waaronder een ligboxenstal en een hooiberg. De gepleisterde en rietgedekte hallen-huisboerderij met eikenhouten ankerbalkgebinten heeft een rijk gedecoreerd voorhuis met

betegelingen uit de vroege negentiende eeuw. Naast de woonkamer met schouw zijn in de zijbeuken een onderkelderde opkamer en een slaapkamer ondergebracht. De afzonderlijke keuken met eveneens een betegelde schouw biedt via een kleine vensteropening zicht op de voorkamer. Het achttiende-eeuwse bijgebouw heeft mogelijk als koetshuis gediend.

Lichtenvoorde
gemeente Lichtenvoorde, Gelderland

Pillen
G.J. Doorninkweg 1

Veehouderij
Bewoners: fam. Doornink

Hallenhuisboerderij Pillen werd samen met de naastgelegen varkensschuur in 1926 gebouwd naar een traditionalistisch ontwerp van de aannemer B. Ebbers uit Barlo. Voor de interieurafwerking in het woongedeelte zijn diverse materialen en decoratietechnieken toegepast. Naast terrazzvloeren en vloeren van 'potscheuren' bepalen sierlijke tegels, gemar-

merde en gesjablonerde onderdelen het beeld. In de zijbeuken aan weerskanten van de deel bevinden zich de stallen, links de koeien en rechts de varkens. Het hooi en de machines zijn deels ondergebracht in een achttiende-eeuwse schuur met ankerbalkgebinten, die zich achter op het erf bevindt.

R. Crols, 'Erfgoed om te koesteren. Het historisch interieur van erf "Pillen"', *Nieuwsbrief Stichting tot behoud van boerderij en erf in Gelderland*, 1 (2002) 1 (december), 3

Marle
gemeente Olst-Wijhe, Overijssel

Bissems Hofstede
Marledijk 33

Veehouderij
Bewoners: fam. G.K. Bruggert

Dit aan de IJsseldijk gelegen boerderijcomplex bestaat uit een dwarshuis met een zestal schuren en bijgebouwen. Het woonhuis, de twee direct daarachter gelegen grote schuren en de kippenschuur dateren uit het derde kwart van de negentiende eeuw. Na de bouw van een grote ligboxenstal in 1973 heeft een van de twee grote schuren een bergfunctie gekregen.

De oorspronkelijke indeling van het woonhuis is grotendeels bewaard gebleven, waarbij de slaapvertrekken op de eerste verdieping zijn ondergebracht en de woonkamer is vergroot. Karakteristieke elementen zijn de grote betegelde woonkeuken, de daarnaast gelegen gang en achtergang met bedsteewand en glas-in-looddeur van een zijkamer.

Nieuw- en Sint Joosland
gemeente Middelburg, Zeeland

Nieuwlands Rust
Oude Dijk 14

Akkerbouwbedrijf
Bewoners: fam. L.F. Polderdijk

Bij deze boerderij uit 1787 zijn het bakstenen woonhuis en de houten, zwartgeteerde schuur aaneengebouwd, zoals dat tot het einde van de achttiende eeuw gebruikelijk was op de Zeeuwse eilanden. Naar Walchers gebruik is er echter binnenshuis geen doorgang tussen schuur en woning. Het woonhuis heeft een symmetrische gevelindeling en een middengang. De

driebeukige schuur was grotendeels in gebruik als tasruimte voor geoogst graan. In de lange gevel aan de voorzijde geven twee paar hoge deuren toegang tot de dwars op de lengterichting gesitueerde dorsvloeren. Langs de lange gevel aan de achterzijde bevinden zich de stallen voor koeien en paarden, met daarachter de mestvaalt. Achter het woonhuis staat het

bakstenen bakhuis met aangebouwd varkenshok. De oven in dit bakhuis functioneert nog altijd.

P.J. van Cruyningen, *Schone welbetimmerde hofsteden. Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw*, Utrecht 2002, 104, 128

Noordbeemster
gemeente Beemster, Noord-Holland

Cornelishoeve
Middenweg 33

Veehouderij
Bewoners: dhr. en mw. W.J. Bregman

De stolpboerderij en het bijbehorende koetshuis dateren uit de periode 1870-1890. Het kleine pand op vierkante plattegrond is aan de buitenzijde rijk voorzien van decoratieve elementen in de vorm van tegels en diverse kleuren baksteen, het interieur daarentegen is zeer sober uitgevoerd. Het is een van de weinige stolpen in Noord-Holland waarvan het

hooivak en de koeienstallen nog als zodanig in gebruik zijn. In de stal, toegankelijk via de deur in de voorgevel, zijn onder andere nog de tuigkast en een bedstee met kribbe bewaard gebleven. Het voormalige koetshuis, uitgevoerd in chaletstijl, biedt tegenwoordig onderdak aan het kleinvee.

Ouderkerk aan de IJssel
gemeente Ouderkerk, Zuid-Holland

Lageweg 45

Veehouderij, kaasboerderij
Bewoners: fam. P. Hoogerwaard

Deze Zuid-Hollandse L-vormige hallenhuisboerderij kent verschillende bouwfasen die in grote lijnen aan de voorgevel zijn af te lezen. Boven de voordeur en belendende achttiende-eeuwse vensters bevinden zich de met een Franse lelie bekroonde vroeg-zeventiende-eeuwse accoladebogen. De nokhoogte is waarschijnlijk gelijktijdig verhoogd met de uitbouw achter

de rechts uitgebouwde opkamer. Het woongedeelte heeft diverse veranderingen ondergaan, waarvan de meest recente in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. De stal achter het woonhuis is herbestemd. Hierin zijn twee grote ontvangstruimten, de winkel, de ruimte waar de kazen worden geplastificeerd en gedroogd en het kantoortje ondergebracht.

C.L. van Groningen, *De Krimpenerwaard* (De Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst), Zeist/Zwolle 1995, 351, 379-380, 388-389

www.hoogerwaard.info

Oud-Gastel
gemeente Halderberge, Noord-Brabant

Meeshoeve
Strijpdreef 6

Zorgboerderij
Beheerders: fam. C. Antens

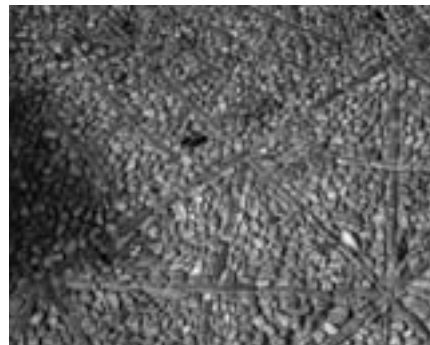

Deze achttiende-eeuwse boerderij van het West-Brabantse type met woonhuis, woonkeet voor de zomer, wagenhuis, schuur en bijgebouwen ligt op een ruim erf met boerentuin waarin kapelletjes en beeldjes een plaats hebben. Het woongedeelte is intact gebleven en bestaat uit een entree met hoekkast, een woonkamer met bedstee- en kastenwand en een

'mooie kamer' en opkamer met de oorspronkelijke meubels van de laatste bewoners, de familie Mees. Serviesgoed en kleding van deze bewoners zijn ook nog aanwezig. Het zomerhuis is nieuw ingericht als beheerderswoning. In de grote driebeukige schuur zijn, met respect voor de oude constructie, verblijfruimten voor bejaarden en geestelijk gehandicapten ingericht.

J. Nooren, *100 Jaar Meeshoeve*, Oud-Gastel 2002

www.meeshoeve.nl

Rietmolen
gemeente Neede, Gelderland

Erve Teesselink
Teesselinkweg 3

Melkveehouderij
Bewoners: fam. Ten Dam

Deze middenlangdeelboerderij valt op door de 'endskamer', een voor de Achterhoek karakteristieke uitbouw, aan de linkervoorzijde. Het hoofdhuis dateert in zijn huidige vorm van 1831, maar gaat terug op een veel oudere, al in 1188 vermelde voorganger 'curia Thescelinc'. De grote betegelde pronkkeuken met ingebouwde kast en klok, grote schouw, raam met

uitzicht op de voormalige deel – thans berging – en keitjesvloer met ingelegd stervormig patroon, vormt het hart van het voorhuis. Deze pronkkeuken wordt thans gebruikt door twee generaties van de familie Ten Dam, een familie die al vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw eigenaar is van deze boerderij.

H.H. de Reus en G.A. Hemelman (red.),
Neede 800, Neede 1988, 133-138
Boerderijen in Gelderland, Warnsveld 2003

Ruinerwold
gemeente De Wolden, Drenthe

Boerpad 12

Veehouderij
Bewoners: fam. R. Kuijer

Dit melkveebedrijf bestaat uit een grote Drentse hallenhuishoerderij met diverse bijgebouwen, waaronder een ligboxenstal. De rietgedekte boerderij is in 1786 verbouwd en heeft een bakstenen voorhuis waarachter een bedrijfs-gedeelte met eikenhouten ankerbalkgebinten van oudere datum. Zowel de indeling als de interieurafwerking is grotendeels behouden

gebleven. Karakteristiek in het woongedeelte zijn de tegeltableaus en de bedsteewand met een uitgebouwd secretaire en een toegangsdeur naar het 'vrijerskamertje'. De schuur met de brede deel en dorsvloer bevat stallen in de zijbeuken, een restant van een karnmolen en een spoelplaats met pomp, die nog altijd wordt gebruikt.

I. Montijn, *Huis & haard*, Amsterdam 2001, 38-39, 62-63, 68-69

E.L. van Olst, *Uilkema. Een historisch boerderij-onderzoek. Boerderij-onderzoek in Nederland 1914-1934*, Arnhem 1991, dl. II, 50-51

Ruinerwold

gemeente De Wolden, Drenthe

Haakswold 17

Veehouderij (buiten bedrijf)

Bewoners: dhr. en mw. H.R. Gomarus

Deze villaboerderij is in twee perioden totstandgekomen: het voorhuis in eclectische stijl dateert van 1899, de schuur werd in de jaren twintig aangebouwd. De indeling en aankleding van het voorhuis stamt nog grotendeels uit de bouwtijd en toont een grote verscheidenheid aan materialen en technische snufjes. Opmerkelijk zijn bijvoorbeeld de rolluiken en de

hoogwaardige, nog altijd functionerende kooldraadlampen aan de stucplafonds. Ook de schuur met paarden-, varkens- en koeienstallen is volgens de toenmalige modernste inzichten gebouwd. Zo zijn de zoldervloeren van ventilerende, holle gewelfstenen gemetseld en werden er ijzeren drinkbakjes voor de koeien gemonteerd.

C.S.T.J. Huijts, *Markante boerderijen*,
Doetinchem 1992, 86-87

Schermer

Noord-Holland

Stolpboerderij

Akkerbouwbedrijf

Deze stolpboerderij uit 1889 heeft een rijk interieur uit de bouwtijd dat nog grotendeels aanwezig is. Behalve de oorspronkelijke indeling zijn ook onderdelen als bedsteden, luiken en gaslampen voor het brongas bewaard gebleven. Opmerkelijk zijn de originele kleurstellingen die per vertrek verschillen en uiteenlopen van diverse tinten rood en blauw tot

geelbruin. De voormalige koeienstallen, met drinkgoten die zijn gemaakt van hergebruikte plavuizen, worden tegenwoordig gebruikt voor opslag van gewassen.

Sint Anna ter Muiden
gemeente Sluis, Zeeland

Maneschijnhoeve
Graafjansdijk 7

Gemengd bedrijf
Bewoners: fam. J. van de Vijver

Het vrijstaande woonhuis van deze Zeeuws-Vlaamse boerderij werd omstreeks 1750 in lengterichting uitgebreid. De laat-zeventiende-eeuwse kern bestaat uit drie vertrekken. De deur in de lange gevel geeft toegang tot het middelste vertrek. Deze ruimte, die nu als gang dient, werd oorspronkelijk de 'vloer' genoemd en was tot in de achttiende eeuw als karnruimte en

zomervertrek in gebruik. In de woonkamer – oorspronkelijk de keuken – bevindt zich een bedsteewand, waarop de achttiende-eeuwse beschildering nog grotendeels aanwezig is. Achter het woonhuis bevinden zich een bakhuis met oven en aangebouwde plee en een varkenshok. In de tweeschuren, die in hun huidige vorm uit het eind van de negentiende

eeuw dateren, zijn vrijwel geen sporen meer te vinden van hun oorspronkelijke functie als stalling en tasruimte.

P.J. van Cruyningen, *Schone welbetimmerde hofsteden. Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw*, Utrecht 2002, 145

P. van Cruyningen e.a., *Het Boerderijenboek*, Zwolle 2003, 240

Sint Nicolaasga
gemeente Skarsterlân, Friesland

Westend 13

Veehouderij (buiten bedrijf)
Bewoner: dhr. J. Bootsma

Deze Friese stelp uit 1872 met een oorspronkelijk stook/washuis en een wagenschuur, staat op een groot erf met een oude notenboom. Het woongedeelte onder de geglazuurde blauwe dakpannen bestaat uit twee centrale woonkamers, een opkamer waaronder een melkkelder en een hierachter gelegen keuken. De inrit met bovenlicht aan de rechterzijde

van de voorgevel geeft toegang tot het bedrijfs gedeelte, waarvan het dak met rode dakpannen is gedekt. De koeienstallen bevinden zich links en achter de centrale hooivakken, terwijl de paardenstallen in het rechterdeel zijn ondergebracht. Karakteristiek is het houten 'húske' of toiletgebouwtje tegen de achtergevel van de vroegtwintigste-eeuwse schuuruitbouw.

Friesch Dagblad, 22.8.1998
(interview met eigenaar)

Tienhoven
gemeente Maarssen, Utrecht

Vredegoed
Heuvellaan 5-7

Veehouderij
Bewoners: fam. E. van der Tol en
dhr. M. van Zijtveld

Vredegoed is een langhuisboerderij met koetshuis uit 1906, ontworpen in art-nouveaustijl door architect W. van Vreeswijk uit Kamerik. De beide woonkamers aan de voorzijde zijn rijk gedecoreerd, evenals de ruime hal erachter. Deze hal met marmeren vloer, gekleurd glas en een brede trap, is voorzien van beschilderde plafonds en lambriseringen. Tussen de hal en

het schuurgedeelte zijn de opkamer, keuken en bijvertrekken gesitueerd. Deze vertrekken zijn naarmate ze dichterbij de stallen liggen steeds soberder uitgevoerd. De lagere, aangebouwde schuur bestaat uit naaldhouten dekbalkgebinten, waarover een zoldervloer ligt die via de oorspronkelijke, opklapbare ladder toegankelijk is.

Usquert

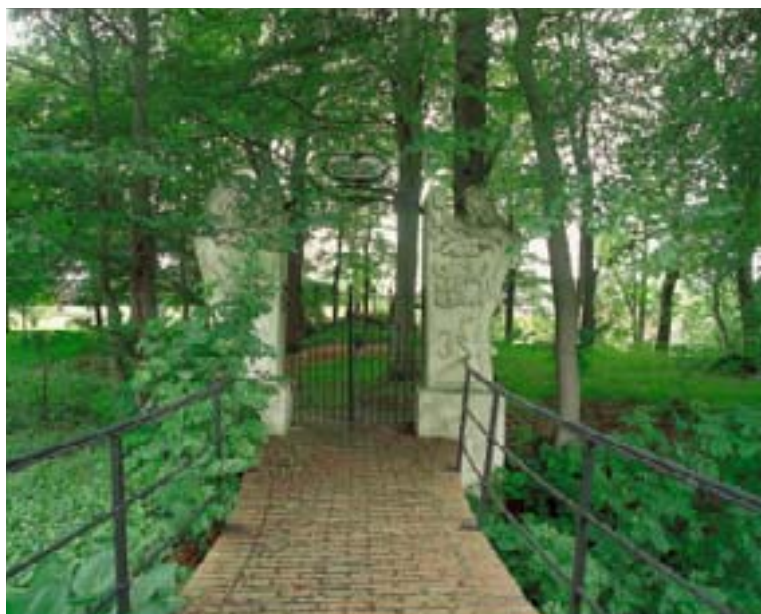
gemeente Eemsmond, Groningen

Kloosterwijdwerd

Kloosterwijdwerderweg 4

Gemengd bedrijf

Bewoners: dhr. en mw. H. Hopma Zijlema

Op het terrein waar eens een klooster van de Johanniterorde stond, werd in de negentiende eeuw de huidige kop-hals-romp-boerderij gerealiseerd. Van dit gebouw dateert het voorhuis van 1817 en de schuur of romp van 1843. De grote bijshuur rechts op het erf kwam in 1861 tot stand. Bij de bouw van het voorhuis zijn veel oude onderdelen hergebruikt. Zo

bevat het woongedeelte onder meer een gotische schouw uit 1461 en een deel van een achttiende-eeuwse kastenwand. Het interieur is in het derde kwart van de negentiende eeuw en omstreeks 1900 aangepast. De grote schuur met ingebouwde kamers aan de voorzijde is voorzien van de oorspronkelijke koeien- en paardenstallen. Daarnaast zijn

vele onderdelen van het akkerbouwbedrijf bewaard gebleven. In de tuin bevindt zich een particuliere begraafplaats van de familie Hopma, toegankelijk via een achttiende-eeuwse natuurstenen poort.

T.B. Bierema, J. de Boer en R. van der Tuuk, *Boerderijen op het Hogeland*, Oudeschip 2002, 206-209

Vlaardingen
gemeente Vlaardingen, Zuid-Holland

Zuidbuurt 28

Veehouderij
Bewoners: fam. J.A. Dijkshoorn

De boerderij bevindt zich in het zuidelijk deel van Midden-Delfland, op de hoger gelegen oude oeverwal van de Maas. De eerste steen werd op 16 mei 1884 gelegd op de plaats van een voorganger. Ruim twintig jaar eerder, in 1861, was de naastgelegen schuur gebouwd. De achter het woonhuis gelegen stal met grenenhouten gebinten heeft nog de oorspronkelijke groepen en

drinkgoten voor de thans 44 koeien en een stier. Onder de rechterzijde van het woonhuis bevindt zich een grote melkkelder met daarboven twee opkamers. Deze kamers zijn toegankelijk vanuit de lange gang ernaast. Tussen beide kamers bevindt zich de trap naar de grote zolder. Links van de gang liggen de 'mooie kamer' en daarachter de woonkamer die ook als eetkamer

wordt gebruikt. Boven de keuken, die tussen het woonhuis en de stal is gelegen, bevindt zich de knechtenkamer. Het gaaf bewaard gebleven woonhuis en bedrijfs-gedeelte worden op traditionele wijze gebruikt, waarbij oude elementen als grupstal, wagenschuur, melkhuis, hooiberg en moestuin in stand worden gehouden.

Voerendaal
gemeente Voerendaal, Limburg

Kasteelhoeve Cortenbach
Cortenbach 2

Gemengd bedrijf
Bewoners: fam. Petit-Crijns

De U-vormige kasteelhoeve uit 1649 omsluit de voorhof van het kasteel Cortenbach (1776). Links van de overhoeks geplaatste poorttoren bevinden zich de voormalige paardenstal en knechtenwoningen, nu in gebruik als woningen. Rechts ligt het gedeeltelijk onderkelderde woonhuis met plafonds van moeren kinderbinten. Tussen de kinderbalken zijn gestucte troggewelfjes

aangebracht. Aansluitend op de woning liggen twee ruime, haaks op elkaar gesitueerde stalvleugels met een toren in de hoek. De stallen zijn overdekt met laatnegentiende-eeuwse ijzeren balklagen met ertussen bakstenen troggewelven. Op het erf staat een recente schuur voor de aspergeteelt.

C.A. Huygen, *Kasteel Cortenbach te Voerendaal*, Maastricht 1966, 7-11

Winsum

gemeente Winsum, Groningen

Ernstheem

Eenrummerweg 52

Akkerbouwbedrijf

Bewoners: dhr. en mw. C.E. Wijk-van Hateren

Deze grote kop-hals-rompboerderij is omgeven door een gracht en grote tuin met daarin een houten 'zomerhuis'. Het gepleisterde voorhuis – de kop – bevat de representatieve woonvertrekken en lijkt geheel onderkelderd, maar heeft in werkelijkheid slechts een bescheiden kelder met twee vensters. De keuken en enkele andere bijvertrekken zijn vooraan

in de romp ondergebracht. De in oorsprong wellicht zestiende-eeuwse boerderij is omstreeks 1840 grondig verbouwd, waarbij deze zijn huidige aanzien heeft verkregen. Hierbij zijn diverse oude interieuronderdelen uit een nabij gelegen afgebroken borg hergebruikt. Dit bedrijf is al sinds 1791 in bezit van de familie Wijk.

M. Kok, 'Heden en verleden in het binnenhuis. Leven in een historisch interieur', *Interieurs Belicht. Jaarboek Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, Zwolle/Zeist 2001, 58-67

G. Boerma, A.F. Kruizinga en R. van der Tuuk, *Boerderijen in het Halfambt*, Groningen 1992, 515-516

I.J. Botke, *Boer en heer: 'de Groninger boer', 1760-1960*, Assen 2002, 343-346

Zwolle
gemeente Zwolle, Overijssel

De Oude Mars
De Mars 19

Veehouderij
Bewoners: fam. H.W. Schrijver

De Oude Mars, een op de Limburgse gesloten hoeve geïnspireerde boerderij, werd in 1938 gebouwd in opdracht van de eigenaresse van de nabij gelegen buitenplaats Zandhove. De Zwolse architect P.A. Lankhorst bouwde de carrévormige boerderij op de plaats van een oudere voorganger. De vier vleugels liggen rond een binnenplaats, aan de noordkant

toegankelijk via een hoge poort en aan de oostzijde via een tweede doorrit. Het woongedeelte bevindt zich in de westvleugel, de andere vleugels bevatten de stallen voor paarden, varkens, stieren en kalveren, een melkopslagruimte, berging, spoelplaats en een silo voor hooi. Het interieur van het woon- en bedrijfs gedeelte is nog grotendeels in oorspronkelijke

staat. Naast deze monumentale boerderij staat een moderne ligboxenstal voor de 120 melkkoeien en een schuur voor de trekkers en landbouwmachines. Op dit bedrijf, thans in bezit van de gemeente Zwolle, wordt sinds 1889 door vier generaties van het geslacht Schrijver geboerd.

<http://home.planet.nl/~marsdairy/>

Register

Amersfoort, J.P. van 169
 Bouma, G.J.A. 29
 Ebbers, B. 197
 Heuvel, H.W. 99
 Jans, J. 27
 Lankhorst, P.A. 231
 Mansholt, Th. 27
 Millet, J.-F. 51
 Nootboom, U. 43
 Peters, C.H. 19, 157
 Staring, W.C.H. 27
 Vreeswijk, W. van 221
 Vries, H.A. de 27

A
 Achterhoek 17, 19, 27, 87, 99
 Amersfoort 194

B
 Barlo 197
 Bellingwedde 12
 Bellingwolde 12
 Beemster 63, 99, 202
 Broedersbouw 66, 100,
 109, 128, 130, 154, 165,
 178-179
 Beesel
 Sint Willibrordushoeve 52,
 111, 121, 136, 146,
 180-181
 België 13, 44
 Bemelen
 Sint Antoniusbank 108, 126,
 129, 137-138, 146-147,
 165, 182-183
 Boekel
 Neerbroek 48, 57, 82, 95,
 102, 105, 108, 132, 142,
 171-172, 184-185
 Breda 16

D
 Denemarken 161
 Dollard 119
 Duitsland 169
 Dussen
 Dussendijk 51, 60, 111, 126,
 142, 148, 170, 186-187
 Dwingelloo 18

E
 Eem 195
 Eemnes 20
 Ens
 Orion 40, 61, 114, 121,
 154-155, 173, 188-189

F
 Flakkee 28
 Franeker
 Lutje Lollum 56, 82, 85, 103,
 162, 190-191
 Franekeradeel 190
 Friese Wouden 27

G
 Goeree-Overflakkee 28
 Groot-Brittannië 169

H
 Haaren 16
 Haarlemmermeer 28, 169
 Halderberge 206
 Herpt
 Bernse Hoef 49, 105, 111,
 114, 192-193
 Heusden 49, 192
 Hof van Twente
 Hengevelde 14
 Hoogland
 Hoogerhorst 44, 56, 90, 125,
 152, 164, 194-195

I
 IJ, het 21, 119
 IJsseldijk 199
 IJsselstein 14

K
 Kamerik 221
 Kampereiland 145
 Kerkhoven 29

L
 Lichtenvoorde 17, 19
 Pillen 49, 64-65, 70, 92,
 110, 125, 132, 150-151,
 196-197

M
 Maarssen 220
 Maas 225
 Maastricht 24, 183
 Margraten 182
 Marle
 Bissems Hofstede 57, 82,
 103, 125-126, 198-199
 Middelburg 200
 Midden-Delfland 225

N
 Neede 208
 Nieuwe Maas 25
 Nieuw- en Sint Joosland
 Nieuwlands Rust 67, 124,
 130, 142, 149, 200-201
 Nieuw-Ginneken 16
 Noordbeemster
 Cornelishoeve 83, 120,
 127, 130, 138, 149-150,
 202-203
 Noord-Beveland 21
 Noordoostpolder 114, 188

O
 Oirschot 26
 Oldambt 43, 55
 Olst-Wijhe 198
 Onstwedde 18
 Oostelbeers 26
 Ouderkerk aan de IJssel
 Lageweg 84, 137-138, 152,
 166, 170-172, 204-205
 Oud-Gastel
 Meeshoeve 36, 44, 59, 64,
 70-71, 73, 80-81, 92, 104,
 114, 133, 153, 206-207
 Overbetuwe 17

P
 Putten 22

R
 Riethoven 43
 Rietmolen
 Erve Teesselink 45, 61,
 88-89, 208-209
 Ronde Venen 157
 Rottevalle 29
 Ruinerwold
 Boerpad 44, 56, 72, 78-79,
 90, 110, 210-211
 Haakswold 40, 48, 59, 84,
 88, 94, 102, 104, 212-213
 Ruurlo, landgoed 27

S
 Schermer 36, 47, 76, 93, 99,
 102, 214-215
 Schiphol
 Hoeve Schiphol 28
 Sint Anna ter Muiden
 Maneschijnhoeve 37, 67, 72,
 77, 115, 133, 216-217
 Sint Nicolaasga
 Westend 51, 59, 72, 82, 95,
 109, 115, 121, 123, 162,
 218-219
 Skarsterlân 218
 Sluis 216
 Stadskanaal 18

T
 Tienhoven
 Vredegoed 48, 96-97, 102,
 110, 130, 220-221
 Twente 12, 17, 87

U
 Usquert
 Kloosterwijtwerd 38, 101,
 103, 120, 122, 143, 146,
 222-223

V
 Vechtstreek 157
 Venray 23
 Verenigde Staten 169
 Vlaardingen
 Zuidbuurt 37, 47, 66, 73, 85,
 91, 103, 110, 128, 150,
 152, 163-164, 224-225
 Voerendaal
 Cortenbach 44, 126, 129,
 171, 226-227

W
 Waddenkust 25
 Wageningen 13, 27
 Walcheren 201
 Werkendam 186
 Westerveld 18
 West-Friesland 99
 Wieringen
 Bierdijk 22
 Wieringermeer 27, 189
 Winsum
 Ernstheem 46, 50, 58, 73,
 85, 91, 103, 111, 122,
 228-229
 Winterswijk 17, 19, 24
 Wolden, De 210, 212

Y
 Ysselsteyn 23

Z
 Zandhove, buitenplaats 231
 Zeeuws-Vlaanderen 15, 17, 77,
 217
 Zutphen 17
 Zwolle
 De Oude Mars 53, 61, 130,
 139, 148, 162, 167,
 230-231

- A**
aanrecht 23, 66, 87, 107, 111
accoladeboog 205
achterhuis 15, 17, 19, 21, 25, 29, 183
achterkamer 17, 48
Agrarische Winkler Prins 13, 30
akker 25, 135, 141, 145
akkerbouw 21, 25, 29, 119, 122, 141-142, 146, 154
antimakassar 51
architraaf 82
art nouveau 43, 96, 221
- B**
badkamer 87, 113
bakhuis 67, 69, 109, 115, 153, 185, 193, 201, 217
bakken 63, 69
balk 35, 45, 70, 119, 128-129, 183, 227
dekbalk 128, 146, 221
hijsbalk 145, 152
moer- en kinderbinten 44, 227
schouw balk 57
vloerbalken 72, 137
zolderbalken 15, 23
barok 50
bedstee 12, 15-18, 29, 43-44, 48, 55-56, 59, 75-85, 87, 91, 185, 191, 199, 203, 207, 211, 215, 217
beerput 113
begraafplaats 223
behangsel 18, 29, 43-44, 59, 87, 91-92
bergplaats 12, 73, 75, 80, 82, 114, 151, 209, 231
bijgebouw 21, 119, 141, 152, 172, 195, 199, 207, 211
bijvertrek 96, 221, 229
binnenplaats 135, 231
blauwsel 73, 87
boerderij
akkerbouwbedrijf 13, 21, 25, 29, 141-142, 145, 188-189, 200, 223
etagebedrijf 25
gemengd bedrijf 25, 27, 141-142, 180, 182, 186, 189, 191-192
herenboerderij 43
hoeve 139, 183
kaasboerderij 161, 166, 204
landbouwbedrijf 13, 25, 27, 29
melkveehouderij 21, 25, 119, 137, 191, 211
modelboerderij 27-28
paardenhouderij 190-191
rundveehouderij 21, 119
varkenshouderij 119, 184
veehouderij 13, 21, 25, 29, 141, 145, 161, 178, 194, 196, 198, 202, 204
woonboerderij 30
zorgboerderij 206
- boerderijtypen
boerderette 30, 61
fermette 30
gesloten hoeve 21, 135, 138, 231
hallenhuis 21, 24-25, 27, 55, 141, 145, 193, 195, 197, 205, 211
kasteelhoeve 227
keuterij 43
kop-hals-rompboerderij 15, 21, 55, 82, 191, 223, 229
kop-rompboerderij 189
kortgevelboerderij 181, 187
krukhuisboerderij 185
langgevelboerderij 25
langhuisboerderij 221
los hoes 12, 14-15, 17, 43, 55
middenlangsdeelboerderij 209
polderboerderij 61
stelp 219
stolpboerderij 15, 21, 47, 93, 130, 145, 149, 179, 203, 215
T-huis boerderij 19
villaboerderij 19, 27, 40, 48, 94, 102, 213
'Wieringermeerboerderij' 189
boomgaard 69, 72, 172
bouwland 25, 119, 135
bovenlicht 35, 120, 162, 219
brandmuur 17, 21, 99, 157
brandstoffen
cokes 63
gas 63, 99, 104
brongas 63, 99-100, 179, 215
butagas 63
lichtgas 99
kolen 51, 63, 103-104
petroleum 55, 60, 63, 99, 102, 157, 187
turf 12, 63, 157
buitendijks land 119
burgerwoonhuis 30, 35, 40, 48
- C**
classicisme 43
comfort 17, 19, 21
conserveren 69, 71
controleschijf 171, 185
- D**
dak 15, 21, 55, 99, 126-127, 141, 145, 152-153, 157, 159, 219
afdak 67
dakkapel 145, 152
daklicht 85
mansardedak 147, 183
wolfsdak 181
decoratie 15, 19, 35, 40, 43, 48, 49, 60, 75, 82, 87-88, 92-94, 97, 195, 197, 203, 221
deegtrog 67
deel 21, 25, 28, 55, 75, 119, 132, 141-142, 148, 187, 197, 209
deur 12, 15, 17, 20, 35, 38, 40, 43-44, 48, 55-57, 59, 67, 70, 75, 78, 81-82, 88-89, 91-92, 94-97, 99, 103, 120, 127, 135, 141, 145, 148, 158, 185, 201, 203
diefijzer 72
diggelkast 75
dorsen 15, 17, 24-25, 29, 141-143
douche 29, 113
drinkbak 24, 120-121, 125, 130, 213
drinkgoot 14, 110, 128, 215, 225
drogen 69, 72-73, 141, 205
- E**
elektriciteit 55, 63, 99, 102, 107, 111, 121, 157-158, 171
empire 49
'endskamer' 209
erf 69, 107, 113, 119, 125, 133, 145, 152, 187, 197, 207, 219, 223, 227
- F**
fruit 69-72, 75, 182
fornuis 18, 20, 59, 63-64, 66, 69, 99
- G**
gang 17, 35-40, 43, 53, 76, 87, 95, 122, 130, 132, 191, 199, 217, 225
gaskraan 100
gasleiding 179
gasstel 63, 66
gebint 125, 128, 145-146, 181, 185, 221, 225
ankerbalkgebint 132, 151, 195, 197, 211
geëmailleerd 60, 63-64, 99, 104, 113
geëst 40, 43, 95-96
geglazuurd 87, 219
geprofileerd 35, 100, 122
geut 16, 35, 55, 111
- gevel
gevelindeling 19, 201
klokgevel 179
kopgevel 135
gewassen 13, 29, 141, 145, 169
aardappelen 28-29, 69, 75, 87, 141, 145, 155, 159, 169, 215
bieten 145, 169
gerst 119
graan 15, 17, 21, 24-29, 69, 141-143, 145, 169, 201
haver 24, 145
klaver 145, 188
knolgewassen 145
rogge 25, 141, 145
snijmais 29, 145
spurrie 145
suikerbieten 29, 193
tarwe 141
uien 155
gewelf 129, 183, 213
troggewelf 129, 227
gietijzer 35, 57, 99-100, 103, 105, 107, 157
glas 35, 40, 43, 49, 71, 88, 95, 157, 162, 221
goot 27, 107, 109, 119, 135
gootsteen 55, 107, 111
gracht 229
granito 23, 66, 87, 107, 111
grensstreken 17
groenten 69, 71, 145, 227
grondsoorten
esdekken 135
humus 25, 135
klei 87, 107, 141
löss 141
rivierklei 25
veen 107, 135
zandgronden 15, 17, 19, 21, 25, 27, 43, 55, 107, 119, 135, 141, 145
- H**
haal 63, 107
hal 38, 96-97, 221
hang- en sluitwerk 35, 88, 120
hannekemaaiers 169
harmonium 49
hei 25, 119, 135
herd, heerd 43, 45, 55, 61, 88, 102
herenboer 35, 43, 49
hilde 75, 125-126, 131, 145
hond 21, 161
hooi 21, 24, 27, 131, 136, 145-146, 148-151, 157, 161, 197, 231
hooihuis 145
hooitas 75, 193
hooivak 76, 149, 179, 191, 203, 219

- hout
 eikenhout 43, 87, 107, 195, 211
 grenenhout 87, 128, 146, 225
 naaldhout 221
 wortelnotenhout 47, 49
 houtsnijwerk 75
 huishouden 25, 60, 63
 huiszegen 57, 185
 hygiëne 26-27, 73, 75, 87, 99, 110, 113, 119, 161, 165, 167, 169
- I**
 industrialisatie 43
 ingang 15, 25, 122, 181
 inkuilen 69, 145, 152
 inrichting 13, 19, 22, 27, 45, 75, 93
 isolatie 43
- J**
 Johanniterorde 38, 101, 223
 juk 161
- K**
 kaasmaken 161
 Kabinet van Werktuigen voor den Landbouw 169
 kachelnis 59
 kaf 24, 141, 145
 kamers en suite 43, 48, 94
 kantoor 17, 172, 205
 kap 26, 84, 102, 145, 149-150, 157, 183
 kapberg 141, 145
 hooiberg 21, 145, 150, 152, 195, 225
 mijt 141
 parapluberg 145
 parasolberg 145
 steltenberg 145
 'zaadbergen' 141
 kaplijst 49
 karnen 15, 17, 21, 161, 183
 karnhuis 25
 karmolen 21, 25, 161, 164, 211
 karnruimte 17, 20, 35, 217
 karnton 161, 164
 kassenteelt 69
 kastenwand 48, 59, 191, 207, 223
 kelder 12, 15, 69-73, 76, 82, 87, 89, 107-109, 111, 113, 135-136, 145, 162-163, 179, 181, 183, 187, 195, 227, 229
 melkkelder 161-162, 164, 191, 219, 225
 waterkelder 107, 109
- keuken 12, 16-18, 20, 22-23, 29, 35, 43, 49, 54-66, 69-70, 75, 77, 81, 85, 87, 92, 103, 107, 161, 181, 189, 191, 195, 199, 217, 219, 221, 225, 229
 bijkeuken 61, 85, 87, 187, 189
 pronkkeuken 209
 spoelkeuken 16-17, 23, 35, 55, 111
 kijkgat 55
 klok 16, 18-19, 43, 45-46, 88, 209
 klooster 38, 101
 koelen 69, 110, 161-163, 167
 koelbak 161
 koelkast 69, 71
 koetshuis 120, 127, 195, 203, 221
 koken 55, 59-67, 71, 99, 145, 153, 187
 kooktoestellen
 elektrisch fornuis 63
 fornuis 18, 20, 59, 63-64, 66, 69, 99
 gasstel 63, 66
 kookkachel 63
 petroleumstel 55, 60, 63, 187
 kraan 107, 110-111, 113
 kribbe 75, 83, 203
 kroonlijst 82, 100
 kruis 38, 57, 60
 kruiwagen 135, 137
 kuilbult 152
 kust 19, 21, 25, 27, 119, 123, 135
- L**
 ladder 20, 75, 82, 108, 146, 221
 lambrisering 35, 40, 43, 87, 92, 95, 221
 lampetstel 113-114
 landbouw 19, 21, 25, 27, 29, 135, 141, 169, 172
 landbouworganisatie 25, 119
 landbouwvoorlichting 27, 29
 landbouwwerktuigen 13, 15, 21, 26, 29, 142, 146, 169, 185, 187, 231
 combine 141, 143
 dorsmachine 28, 141, 169-170, 187
 eg 21, 25
 maaimachine 29, 169
 machine 25, 119, 121, 141, 143, 146, 154, 169-170, 172, 187, 197
 ploeg 21, 25, 169
 sproeimachine 172
 trekker 29, 119, 138, 169, 231
- wagen 21, 25, 141, 145, 151, 169
 wanmolen 141, 170
 zaaimachine 172
 Laval-centrifuge 161
 levensboom 35
 levensmiddelen 69, 71
 licht 19, 29, 35, 40, 46, 55, 99, 126, 157-158
 lichtspleet 183
 loonbedrijf 169
 loopbrug 128
 luik 49, 75, 99, 135, 141, 148, 157, 159, 162, 213, 215
- M**
 maaien 25, 141, 169
 maaveld 25, 119
 maaltijd 17, 55, 63
 marmer 47, 49, 105
 mechanisatie 55, 69, 138, 141, 168-173
 melken 26, 69, 119, 161, 169, 225
 ade 161, 162
 melkbus 16, 109, 161
 melkgerei 35, 163
 melkkamer 89, 162
 melkmachine 29, 161
 melkmouwen 161
 melkproductie 25, 167
 melktank 161, 167, 169
 mest 21, 25-27, 29, 107, 119, 125, 134-139
 kunstmest 25, 29, 135
 mestvaalt 107, 113, 119, 135, 138-139, 201
- meubilair
 bank, bankstel 43-45, 49, 51
 bed 75, 80, 82
 buffet 43
 bureau 19
 fauteuil 51
 kabinet 19, 43, 49, 57, 185
 kapstok 35
 kast 43-44, 49, 55, 58-61, 69, 75, 80-81, 89, 111, 159, 207, 209
 kledingkast 75, 81
 ledikant 75, 84-85
 secretaire 49, 78, 211
 stoel 43, 48, 55, 75
 tafel 14, 48, 63, 99, 113
 vliegenkast 69
 moestuin 69, 225
 'mooie kamer' 15, 17, 19, 37, 42-53, 55, 81-82, 91, 181, 185, 191, 207, 225
 muurkast 59
- N**
 neorenaissance 43, 48
 neut 123
 nok 21, 25, 55, 99, 141, 145, 157, 159, 205
- O**
 ongedierte 15, 162
 oogst 12, 21, 25, 71, 141-142, 169-170, 201
 opkamer 15, 44, 71-72, 75-76, 82, 179, 181, 185, 195, 205, 207, 219, 221, 225
 opslag 13, 15, 17, 24-28, 55, 69, 73, 75, 103, 122, 141-143, 145-146, 151-152, 154-155, 170, 189, 215, 231
 oven 63-64, 67, 69, 153, 201, 217
- P**
 pacht 17, 21, 25
 paneel 43, 48, 82
 papier-maché 35
 pekelkuip 69, 161
 personeel 13, 17, 19, 75, 102, 113-114
 knecht 15, 17, 21, 75, 83, 85
 meid 15, 17, 75, 85
 personeels-, bediendenvertrek
 knechtenkamer 17, 19-21, 85, 103, 191, 225
 meidenkamer 17, 19, 102
 petroleumstel 55, 60, 63, 187
 piano 19
 plafond 35, 40, 43-44, 47-48, 61, 69, 93-94, 96, 99, 102-103, 129, 161, 213, 221, 227
 plaggenhut 43
 pleisterwerk 35, 87, 92, 129, 195, 229
 pluimvee
 eenden 75
 ganzen 75
 kippen 21, 69, 119, 199
 pomp 16, 20, 23, 55, 58, 87, 107, 109-111, 211
 Douglas-pomp 107
 proviand 68-73
 put 107-109, 152, 161, 183
- Q**
 cuisinair 64
- R**
 raamnis 49
 riet 14, 84, 152, 187, 193, 195, 211
 rivierengebied 13, 19, 25, 55, 141
 rococo 43
 roken 19, 55, 63, 69, 72
 rook 15, 17, 55, 63, 65, 69, 99
 rookkast 69
 rookvang 15, 99
 rooster 103, 107-108, 135-136
 rosmolen 161
 ruif 24, 120-121

S

salon 43
 sanitair 15, 29, 87, 113-115, 217, 219
 schenkelspant 73
 schieter 67
 schilderijen 19, 43, 92
 schildertechnieken
 beschilderen 43, 48, 87, 92, 103-105, 217, 221
 bloemschilderingen 50, 57, 77, 82
 houtimitatie 35, 37, 40, 43, 75, 87, 89, 91, 92, 185
 marmerimitatie 35, 87, 197
 sjabloonwerk 35, 43, 87, 92, 95-96, 197
 scholteboer 17, 19
 schoorsteen 19, 43, 46, 49, 51, 55, 63, 67, 99, 104-105, 153
 schouw 19, 43-45, 47, 49, 55-60, 63, 65, 69, 72, 87-88, 100-101, 105, 179, 185, 195, 209, 223
 schuifraam 46
 schuur 19, 21, 25-26, 43, 85, 114, 126, 133, 135, 141, 145-151, 154-155, 159, 181, 185, 187, 191, 197, 199, 201, 207, 211, 213, 217, 219, 221, 223, 225, 227, 231
 bijschuur 27, 126, 154, 185, 223
 damwandschuur 29
 karschop 21
 kippenschuur 199
 langsdeelschuur 193
 loods 29
 tasruimte 21, 25, 29, 141-142, 149, 183, 201, 217
 wagenschuur, -huis 21, 179, 207, 219, 225
 seizoenarbeider 169
 servies 49, 59, 75, 81, 207
 siervoorwerp 43, 49
 silo 29, 231
 slaapkamer 29, 55, 73, 75, 82, 84-85, 91, 103, 113-114, 195, 199
 sleutelstuk 15
 sliet 12, 25, 145
 sloot 113, 135, 161
 smetplaatje 88
 smid 169
 speelhoek 57
 spiegel 18-19, 49, 94
 spitsboog 127, 147, 183
 spoelplaats 211, 231
 staak 72, 125-126, 162

stal 13-16, 20-22, 24-25, 27-29, 43, 55, 63, 66, 95, 102-103, 107, 110, 113, 118-133, 135-136, 141-142, 145-146, 148, 154, 157-159, 166, 179, 181, 183, 187, 189, 193, 197, 203, 205, 211, 221, 225, 227, 231
 grupstal 25, 27, 29, 119, 128-129, 135, 137-138, 183, 225
 jongveestal 27, 129, 145
 koeienstal 20, 83, 111, 119, 122-131, 161, 179, 193, 197, 201, 203, 213, 215, 219, 223
 leghok 119
 ligboxenstal 119, 125, 135, 137, 161, 169, 195, 199, 211, 231
 loopstal 28-29, 191
 paardenstal 24, 119-121, 130, 145, 148, 173, 179, 181, 187, 191, 193, 201, 213, 219, 223, 227, 231
 potstal 25-27, 107, 119, 132, 135, 185
 rundveestal 21
 schaapskooi 119
 stierenstal 130, 231
 vaaltstal 135
 varkensstal, -hok 21, 27, 67, 119, 132-133, 159, 185, 197, 201, 213, 217, 231
 voorstal 25, 55
 winterstal 161
 zomerstal 15, 207
 stalling 25-26, 217
 stijkkamer 43
 stikstof 135
 stookhuis 63, 219
 stookplaats 15, 65-66, 75
 stoommachine 29, 161
 streekverbeteringsproject 27
 stro 24, 26, 75, 119, 135-136, 146, 148, 152, 157
 stroopkokerij 193
 stucwerk 35, 38, 40, 44, 48, 59, 102, 227
T
 tegel 35, 43-45, 56-57, 59-60, 66, 69, 72-73, 75, 79, 87, 89, 95, 100, 110, 128, 179, 191, 195, 197, 199, 203, 209
 tegeltableau 35, 44, 87, 90, 211
 televisie 29, 43, 44
 tochtgordijn 40
 tochtportaal 35, 40
 toren 227
 tralie 24, 120

trap 35, 70, 75, 82, 96-97, 221, 225
 tredmolen 21, 161
 trofee 35, 90
 tuigkast 130, 203
 tuin 207, 223, 229
V
 vakwerkimitatie 127
 vee 13, 19, 21, 25, 27, 55, 83, 110-111, 119, 133, 135, 142, 145, 153, 157, 169, 171
 biggen 119
 geiten 69
 grootvee 21, 119
 jongvee 22, 126, 127
 kalveren 231
 kleinvee 21, 119, 203
 koeien 15, 21, 25-29, 55, 69, 75, 110, 119, 122-123, 125-126, 130-131, 135, 137, 145, 161, 191, 213, 225
 melkkoeien 90, 231
 ooien 131
 paarden 21, 24-25, 29, 75, 119-122, 130, 141, 145, 161, 164, 169
 runderen 21, 119, 135
 schapen 21, 119, 131, 154
 stieren 225
 varkens 21, 69, 119, 133
 zeugen 119, 171, 185
 ventilatie 72, 75, 99, 103, 146, 156-159
 verlichting 15, 19, 55, 63, 99, 102, 156-159
 gaslamp 102, 215
 kooldraadlamp 102, 213
 lamp 19-20, 45, 75, 99, 157
 petroleumlamp 99, 102, 157
 verpachter 29, 35
 vertrekdeling 15, 17, 55
 verwarming 19, 43, 63
 centrale verwarming 99, 104
 haard 15, 17-19, 50, 55, 57, 59, 69, 94, 99-100, 104-105
 kachel 14, 18-19, 51, 55, 57, 59, 63-64, 99, 104-105
 open haard 63, 99
 open vuur 12, 14-15, 17, 19, 55, 63, 65
 'vierkant, het' 145, 149
 villa 19, 21, 43
 vlees 19, 23, 25, 55, 63, 69, 72, 119
 vliegen 17, 69, 73, 113, 165
 'vloer, de' 17, 217
 vloer 25, 35, 37, 40, 59, 72, 87-88, 92, 95-96, 103, 119, 121-122, 129, 135-136, 142, 148, 159, 197, 221

estriken 87
 flinten 87
 kannenscheuren 87
 keitjesvloer 14, 45, 87-89, 130, 209
 leem 25, 87, 136
 linoleum 35
 marmer 35, 37-38, 40, 87, 96, 221
 parket 87
 plavuizen, tegels 35, 38, 61, 72-73, 87-88, 215
 'potscheuren' 87, 92, 197
 terazzo 35, 49, 87, 92, 197
 zandsteen 87
 vloerkleed, tapijt 43, 59, 87
 vloertypen
 dorsvloer 25, 29, 141-142, 149, 170, 187, 193, 201, 211
 roostervloer 135
 zoldervloer 103, 131, 213, 221
 voer 13, 15, 19, 21, 24, 27, 29, 63, 119, 121, 124-125, 128-129, 132, 145, 153, 170-171, 187
 voorhof 227
 voorhuis 15, 17, 19, 21, 55, 59, 66, 82, 90, 125, 191, 195, 209, 211, 213, 223, 229
 voorkamer 35, 46-48, 56, 93-94, 102, 195
 'vrijerskamertje' 78, 211
 vruchten 69-72, 75, 182
W
 wandbekleding 35, 87
 washuis 109, 219
 water 106-111
 drinkwater 107, 111, 121
 oppervlaktewater 135
 slootwater 107
 regenwater 107, 109
 waterglas 69
 waterleiding 55, 107-108, 111, 113, 115
 waterslot 113
 wecken 69, 71
 weefkamer 17
 weidegebied 21, 141
 weiland 15, 25, 145, 161
 winterkamer 15
 Woningwet 75
Z
 zaaïen 25, 169, 172
 zaal 43
 zandboer 25
 zandstrooien 87
 zitkamer 44
 zolder 12, 17, 19, 21, 25, 35, 55, 69-70, 72-73, 84-85, 119, 125, 141, 145-146, 148, 157-159, 225

zoldering 69, 129
zomerhuis 55, 207, 229
zomerkamer 14-15, 17, 35, 217
zout 44, 69
zuivel 25, 55, 71-72, 160-167
 boter 15, 21, 25, 69, 161
 eieren 69, 119
 kaas 21, 72, 161, 166,
 171-172, 205
 melk 15, 21, 25-26, 69, 110,
 119, 145, 161-163, 231
 room 17, 161
 stremsel 161
 wei 161
 wringel 161, 171

Colofon

Projectorganisatie Stichting Manifestatie Historisch Interieur

Stichtingsbestuur

J.C. Koenders (voorzitter)

Mw. A.A.E. Vels Heijn

E. Munnig Schmidt

K. Westdijk

Wim Jacobs (directeur)

Algemeen projectleider

Wim Jacobs

Projectbureau & communicatie

Elke Boswijk

Projectondersteuning

Navany Almazan

I N S T I T U U T
C O L L E C T I E
N E D E R L A N D

Binnen bij Boeren. Wonen en werken in historische boerderijen is uitgegeven ter gelegenheid van 2003 Jaar van de Boerderij.

Uitgave

Waanders Uitgevers Zwolle, Stichting Manifestatie Historisch Interieur 2001, een samenwerkingsverband van het Instituut Collectie Nederland (ICN) en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ).

Deze publicatie is totstandgekomen in samenwerking met de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek.

Hoofdredactie

Eloy Koldewej

Eindredactie

Karin Gaillard

Selectie van de boerderijen

Piet van Cruyningen

Eloy Koldewej

Wies van Leeuwen

Albert Reinstra

Renate van de Weijer

Tekstredactie

Karin Gaillard

Eloy Koldewej

Wies van Leeuwen

Albert Reinstra

Beeldredactie

Karin Gaillard

Eloy Koldewej

Albert Reinstra

Register

Miekie Donner

Teksten

Inleiding

Piet van Cruyningen

Voorom, achterom

Eloy Koldewej, Albert Reinstra

Mooie kamers

Wies van Leeuwen

Keukens

Renate van de Weijer

Koken

Meindert Stokroos

Proviand

Eloy Koldewej, Renate van de Weijer

Slapen

Albert Reinstra

Op de vloer, aan de wand

Eloy Koldewej

Licht, warmte, lucht

Meindert Stokroos

Water

Meindert Stokroos

Naar het 'huisje'

Meindert Stokroos

Stallen

Piet van Cruyningen

Mest

Piet van Cruyningen

Op de dorsvloer

Piet van Cruyningen

Opslag van voer

Piet van Cruyningen

Verlichting en ventilatie

Meindert Stokroos

Zuivel

Meindert Stokroos

Mechanisatie

Meindert Stokroos

Fotografie

Theo Baart

Vormgeving

Typography Interiority &

Other Serious Matters, Rotterdam

Druk

Waanders Drukkers, Zwolle

Afwerking

Boekbinderij De Ruiter, Zwolle

Papier binnenwerk

PhoenixMotion Xenon 150 gr/m

(MoDoVanGelder)

Materiaal band

Papur Natural (Winter papier)

Lettertype

Monotype News Gothic

Fotoverantwoording

Alle foto's zijn van Theo Baart

met uitzondering van:

Nederlands Openlucht museum,

Arnhem p. 14 (boven)

Spaarnestad Fotoarchief,

Haarlem pp. 16, 18 (links), 20, 22,

23, 24, 26 (boven), 28

Stichting Historisch Boerderij-

Onderzoek, Arnhem pp. 12,

14 (onder), 18 (rechts), 26 (onder)

Hock Khoe pp. 37, (rechts), 66,

73 (rechtsboven), 84 (rechts),

85 (rechtsonder), 91 (onder),

103 (rechtsboven), 110 (links-

onder), 128 (onder), 137 (onder),

138 (rechtsboven), 150 (links-

boven), 152 (rechtsboven, onder),

163, 164 (rechts), 166, 168,

171 (onder), 172 (onder), 204,

205, 224, 225

© 2003 Uitgeverij Waanders b.v.,

Zwolle en Stichting Manifestatie

Historisch Interieur 2001,

Amsterdam

ISBN 90 400 8885 3

NUR 648, 694